

ΓΕΩΡΓΙΟΥ Θ. ΖΩΡΑ

Τακτικού καθηγητοῦ τῆς Μεσαιωνικῆς καὶ Νεωτέρας Ἑλληνικῆς Φιλολογίας
Διευθυντοῦ τοῦ Σπουδαστηρίου Βυζαντινῆς καὶ Νεοελληνικῆς Φιλολογίας

ΑΙ ΤΕΛΕΥΤΑΙΑΙ ΠΡΟ ΤΗΣ ΑΛΩΣΕΩΣ ΔΗΜΗΓΟΡΙΑΙ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΤΟΥ ΠΑΛΑΙΟΛΟΓΟΥ ΚΑΙ ΜΩΑΜΕΘ ΤΟΥ ΠΟΡΘΗΤΟΥ¹

Α'

Ἡ μοῖρα τῆς Βασιλίδος τῶν πόλεων πρὸ πολλοῦ εἶχεν ἤδη κριθῆ καὶ μετ' αὐτῆς ἡ μοῖρα τῆς αὐτοκρατορίας ὀλοκλήρου. Μακροὶ ἑξωτερικοὶ πόλεμοι καὶ ἑξαντλητικαὶ ἐσωτερικαὶ ἔριδες εἶχον ὀδηγήσει τὸ κράτος εἰς τὴν παρακμὴν καὶ τὴν κατὰπτωσιν. Ἡ ἀπὸ πολλοῦ ἀρξαμένη ἑξασθένεισι ἔβαινε συνεχῶς ἐντεινομένη, ἡ δὲ ἄλλοτε κραταιὰ καὶ ὑπερήφανος Πόλις, καθὼς λέγει ὁ Ποιητής:

καρτέραγε τὸν Τοῦρκο νὰ τὴν πάρῃ².

Αἱ τελευταῖαι στιγμαὶ εἶχον σημαίνει. Οἱ πολιορκούμενοι, χριστιανοὶ διαθέτοντες ἐλαχίστας στρατιωτικὰς δυνάμεις καὶ περιορισμένα πολεμικὰ μέσα, ἡπατημένοι καὶ ἐγκαταλελειμμένοι ἀπὸ συμμάχους, φίλους καὶ ὁμοθρησκούς ἀφ' ἑνὸς καὶ ἀφ' ἑτέρου οἱ πολιορκοῦντες, φανατικοὶ καὶ θρησκόληπτοι μουσουλμάνοι, τοὺς ὁποίους ἡ ἐλπίς εὐχεροῦς ἀποκτήσεως ἀφθόνων καὶ σημαντικῶν λαφύρων, καθίστα ἰδιαίτερος ἐπιθετικούς, ἴσταντο ἀντιμέτωποι. Ἀπειλητικοὶ καὶ ἐξηγγιωμένοι οἱ τελευταῖοι, ἀξιοπρεπεῖς καὶ καρτερικῶς ἥρεμοι οἱ πρῶτοι. «Ἐλεύθεροι πολιορκημένοι», ἀναμένοντες ἀπὸ στιγμῆς εἰς στιγμὴν τὴν τραγικὴν λύσιν, διετήρουν ἀκόμη τὴν ἀποφασιστικότητα ἐκείνην καὶ τὴν ὑπερηφάνειαν, τὴν ὁποίαν παρεῖχεν ἡ συνείδησις τῆς μακρᾶς ἐνδόξου παραδόσεως καὶ τῆς βαθεῖας εἰλικρινοῦς πίστεως, ἣτις ἐθέρμαινε τὰς καρδίας αὐτῶν.

1. Ἡ παροῦσα μελέτη ἀπετέλεσεν ἀντικείμενον ἀνακοινώσεως εἰς τὸ ΙΑ' Διεθνὲς Βυζαντινολογικὸν Συνέδριον τοῦ Μονάχου κατὰ μῆνα Σεπτέμβριον τοῦ 1958. Τμήμα ταύτης ὑπὸ τὸν τίτλον «Ἡ τελευταία δημηγορία τοῦ Παλαιολόγου καὶ ὁ Βαρβερινὸς ἑλληνικὸς κώδιξ 111» ἐδημοσιεύθη εἰς τὸν τιμητικὸν τόμον τοῦ κ. Ἀμίλκα Ἀλιβιζάτου, Εὐχαριστήριον, Ἀθῆναι 1957, σελ. 103 - 117.

2. Κ. Παλαμᾶ, Ὁ Δωδεκάλογος τοῦ Γύφτου. Λόγος πρῶτος: Ὁ ἐρχομός.

Αἱ θεαματικαὶ ἐπιδείξεις τοῦ ἐχθροῦ δὲν ἐλύγισαν τὸ ἠθικόν των καὶ αἱ ἐπανειλημμένα τρομακτικὰ ἐπιθέσεις δὲν ἐμείωσαν τὴν ψυχικὴν ἀντοχήν των.

Δὲν ἔλειψαν βεβαίως μεμψιμοιρίαι, ἀδυναμίαι, ἀντιδράσεις. Ὑπῆρχον οἱ « μηδίζοντες », παρασυρόμενοι ἀπὸ προσωπικὰ συμφέροντα ἢ καὶ ἰδεολογικὰς πεποιθήσεις· ὑπῆρχον οἱ θεωροῦντες ἄσκοπον τὸν ἀγῶνα καὶ οἱ διακηρύττοντες ὅτι « *κρειτότερόν ἐστιν ἰδέσθαι ἐν μέσῃ τῇ πόλει φακίλιον βασιλεῦον Τούρκων ἢ καλύπτραν λατινικὴν* »¹· ὑπῆρχον, τέλος, οἱ ἐθιζόμενοι εἰς « τὸ ὄραμα τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ κράτους τῆς Ὁρθοδοξίας ὑπὸ τὴν προστασίαν ἀλλοδόξου δυνάστου »². Τοιαῦτα φαινόμενα ὅμως εἶναι συνήθη κατὰ τὰς στιγμὰς τῶν τραγικῶν καμπῶν τῆς ἱστορίας τῶν λαῶν, ὀφειλόμενα οὐχὶ σπανίως εἰς τὴν πνευματικὴν κόπωσιν ἢ τὴν ἀναζήτησιν νέων μεγάλων λεωφόρων ἐθνικῆς πορείας.

Ὅμως οἱ πολλοί, τὸ πλῆθος τῶν πιστῶν παρέμεινε προσκεκολλημένον στερεῶς εἰς τὴν ἐθνικὴν ἰδέαν, ἕτοιμον νὰ ἀγωνισθῇ καὶ νὰ πέσῃ ἐνδόξως ἐν τῇ ἐλπίδι, ὅτι τὸ αἶμα, μὲ τὸ ὁποῖον θὰ ἔρραине τὴν τραγικὴν γῆν, θὰ ἀπετέλει τὸν καλύτερον σπόρον, ἵνα βλαστήσῃ βραδύτερον τὸ νέον δένδρον τῆς ἐλευθερίας. « Οἱ ἄνθρωποι, οἱ ὁποῖοι μάχονται ἐπὶ τῶν ἡρειπωμένων ἐπάλξεων, ἔχουν συνείδησιν τῆς σημασίας καὶ τοῦ ἀγῶνος καὶ τῆς θυσίας των. Γνωρίζουν ὅτι τὸ Βυζάντιον θὰ πέσῃ, ἀλλ' ὅτι ἡ τελευταία του ὥρα δὲν δύνата νὰ εἶναι παρὰ φωτεινὴ. Γνωρίζουν ὅτι ἡ εὐγενὴς καὶ ἄσκοπος θυσία των — εὐγενεστέρα ἀκριβῶς, διότι εἶναι ἄσκοπος — ἀποτελεῖ χρῆος ἀπαράβατον πρὸς τὸν ὄγκον τοῦ παρελθόντος. Γνωρίζουν ὅτι, γράφοντες τὴν ἡρωϊκὴν τελευταίαν σελίδα, δημιουργοῦν τὰς προϋποθέσεις καὶ τὰ σύμβολα τῆς ἀναγεννήσεως. Ἡ ἀνθρωπίνη ἱστορία εἶναι ἡ ἱστορία ὀρισμένων στιγμῶν. Ἀπὸ αὐτὰς ἐξαρτᾶται πολλάκις ἡ μακρὰ πορεία τῶν αἰώνων. Καὶ ἡ ὑπερτάτη θυσία τοῦ Κωνσταντίνου τοῦ ΙΑ' καὶ τῶν περὶ αὐτὸν ἀγωνιστῶν κατηύθυνε πράγματι τῶν αἰώνων τὰς τύχας »³.

Μεταξὺ τῶν τελευταίων ὑπερασπιστῶν τῆς βυζαντινῆς ἰδέας δεσπόζει ἄκαμπτος καὶ εὐγενὴς ἡ μορφή τοῦ αὐτοκράτορος Κωνσταντίνου τοῦ ΙΑ' τοῦ Παλαιολόγου, ὅστις ἐπέπρωτο, διὰ τῆς ἀπαραμίλλου αὐταπαρνήσεως καὶ τοῦ μαρτυρικοῦ θανάτου του, νὰ προσδώσῃ εἰς τὴν θνήσκουσαν μετ' αὐτοῦ αὐτοκρατορίαν τὸν φωτιστέφανον τῆς τιμῆς καὶ τῆς δόξης. Καλύτερον παντὸς ἄλλου γνώστης τῆς πραγματικῆς καταστάσεως τοῦ κράτους, τῶν ὀλιγαρχίμων στρατιωτικῶν δυνάμεων του, τῶν ἐσωτερικῶν πολιτικῶν καὶ θρη-

1. Σφραντζῆς, σελ. 325, Δοῦκας, σελ. 264.

2. Δ. Ζακυθινόυ, Ἡ ἄλωσις τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ ἡ τουρκοκρατία, Ἀθήναι 1954, σελ. 28 - 29.

3. Δ. Ζακυθινόυ, Ἡ ἄλωσις τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ ἡ τουρκοκρατία, ἐνθ' ἄν., σελ. 6 - 7.

σκευτικῶν ἀντιθέσεων τοῦ λαοῦ του, τῆς πλήρους ἐγκαταλείψεως ὑπὸ τῆς Δύσεως, προχωρεῖ ἀκλόνητος καὶ σταθερὸς εἰς τὴν ὁδὸν τοῦ μαρτυρίου. Τίποτε δὲν ἡδυνήθη νὰ μεταβάλῃ τὰς πεποιθήσεις καὶ τὰς ἀποφάσεις του.

Ἐπανελημμένως ἀπεπειράθη ὁ Μωάμεθ νὰ κάμῃ τὴν τὸλμην τοῦ αὐτοκράτορος, ἀπειλῶν αὐτὸν ὅτι θὰ καταλάβῃ τὴν Πόλιν, ὅτι θὰ καταστρέψῃ ἐκ θεμελίων ταύτην, ὅτι θὰ λεηλατήσῃ καὶ θὰ ἀφανίσῃ τὰ πάντα· εἰς οὐδὲν ἴσχυσαν αἱ ἀπειλαὶ του. Οὐδὲ ἐστέφθησαν ὑπὸ μεγαλτέρας ἐπιτυχίας δελεαστικά προσφοραί, ἵνα, ἀντὶ τῆς εἰρηνικῆς παραδόσεως τῆς πρωτεύουσας, σεβασθῇ τὸ ὑπόλοιπον τμῆμα τῆς αὐτοκρατορίας, ἐπιτρέψῃ εἰς τὸν αὐτοκράτορα καὶ τοὺς λοιποὺς ἄρχοντας ἔντιμον ἀναχώρησιν μὲ πλήρη διατήρησιν περιουσιῶν καὶ ἄλλων ἀγαθῶν. Ἡ ἀπάντησις ὑπῆρξε πάντοτε στερεοτύπως ἡ αὐτή.

Ἀκόμῃ κατὰ τὰς παραμονὰς τῆς μεγάλης ἐπιθέσεως, τὴν 22^{αν} Μαΐου 1453, ὁ Πορθητῆς καταβάλλει ὑστάτην προσπάθειαν, ὅπως πείσῃ τὸν αὐτοκράτορα νὰ παραδώσῃ τὴν Πόλιν. Ἡ ἀπάντησις — ὅπως τὴν διέσωσεν ὁ ἱστορικὸς τῆς ἀλώσεως Δοῦκας — εἶναι, ὡς κατὰ τὸ παρελθόν, σαφῆς καὶ κατηγορηματικῆς:

« Ἀπαρτίσας οὖν τὰ πάντα, ὡς αὐτῷ ἐδόκει καλῶς, ἔπεμψεν ἔνδον λέγων τῷ βασιλεῖ: «Γίνωσκε τὰ τοῦ πολέμου ἥδη ἀπηρτίσθαι, καὶ καιρὸς ἐστὶν ἀπὸ τοῦ νῦν προᾶναι τὸ ἐνθυμηθὲν πρὸ πολλοῦ παρ' ἡμῖν νῦν, τὴν δὲ ἔκβασιν τοῦ σκοποῦ τῷ θεῷ ἀφίεμεν. Τί λέγεις; Βούλει καταλείπειν τὴν πόλιν, καὶ ἀπελθεῖν ἔνθα καὶ βούλει μετὰ καὶ τῶν σὼν ἀρχόντων καὶ τῶν ὑπαρχόντων αὐτοῖς, καταλιπὼν τὸν δῆμον ἀζήμιον εἶναι καὶ παρ' ἡμῶν καὶ παρὰ σοῦ, ἢ ἀντιστῆναι, καὶ σὺν τῇ ζωῇ καὶ τὰ ὑπάρχοντα ἀπολέσεις, σὺ τε καὶ οἱ μετὰ σου. Ὁ δὲ δῆμος αἰχμαλωτισθεὶς παρὰ τῶν Τούρκων διασπαρῶσιν ἐν πάσῃ τῇ γῇ». Ὁ βασιλεὺς δὲ ἀπεκρίνατο σὺν τῇ συγκλήτῳ: «Εἰ μὲν βούλει, καθὼς καὶ οἱ πατέρες σου ἔζησαν, εἰρηνικῶς σὺν ἡμῖν συνζῆσαι καὶ σὺ, τῷ θεῷ χάρις. Ἐκεῖνοι γὰρ τοὺς ἐμοὺς γονεῖς ὡς πατέρας ἐλόγιζον καὶ οὕτως ἐτίμων, τὴν δὲ πόλιν ταύτην ὡς πατρίδα. Καὶ γὰρ ἐν καιρῷ περιστάσεως ἅπαντες ἐντὸς ταύτης εἰσιόντες ἐσώθησαν, καὶ οὐδεὶς ὁ ἀντισταίνων ἐμακροβίω. Ἔχε δὲ καὶ τὰ παρ' ἡμῖν ἀρπαχθέντα ἀδίκως κάστρα καὶ γῆν ὡς δίκαια, καὶ ἀπόκοπον καὶ τοὺς φόρους τόσους ὅσους κατὰ τὴν ἡμετέραν δύναμιν κατ' ἔτος τοῦ δοῦναί σοι, καὶ ἀπέλθε ἐν εἰρήνῃ. Τί γὰρ οἶδας εἰ θαρρῶν κερδᾶναι εὐρεθῆς κερδανθεὶς; Τὸ δὲ τὴν πόλιν σοι δοῦναι οὐτ' ἐμὸν ἐστὶ οὐτ' ἄλλου τῶν κατοικούντων ἐν ταύτῃ· κοινῇ γὰρ γνώμῃ πάντες αὐτοπροαιρέτως ἀποθανοῦμεν καὶ οὐ φεισόμεθα τῆς ζωῆς ἡμῶν »¹.

1. Δοῦκας, ἔκδ. Βόννης, σελ. 279 - 280. Παρὰ Ν. Β. Τωμαδάκη, Δοῦκα - Κριτοβούλου - Σφραντζῆ - Χαλκοκονδύλη, Περὶ ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως, Ἀθήναι 1953, σελ. 60.

Ὁ Κωνσταντίνος δὲν ἀγνοεῖ τὰς συνεπειὰς τῆς ἀπαντήσεώς του. Ὁ μέγας βεζίρης Χαλίλ πασᾶς, φίλος τοῦ αὐτοκράτορος καὶ τῶν Ἑλλήνων, εἰδοποιεῖ κρυφίως, ὅτι ἐσήμενεν ἡ μεγάλη στιγμή. Ἡ γενικὴ ἐπίθεσις κατὰ τῆς Βασιλευούσης ἔχει ἀποφασισθῇ. Μετ' ὀλίγας ἡμέρας, μετ' ὀλίγας ὥρας ἡ Πόλις θὰ τεθῇ ὑπὸ σκληρὰν δοκιμασίαν.

Ὁ αὐτοκράτωρ συγκεντρώνει πάσας αὐτοῦ τὰς ἐλπίδας εἰς τὸν Θεόν. Διὰ τὰ ἐνισχύση τὸ φρόνημα τῶν πιστῶν καὶ τονώσῃ τὴν ψυχικὴν ἀντίστασιν τῶν πολεμιστῶν διατάσσει νὰ ὀργανωθοῦν κοιναὶ προσευχαὶ καὶ δημόσιαι λιτανεῖαι. Τὴν Δευτέραν, 28^{ην} Μαΐου, παραμονὴν τῆς ἀλώσεως, πλήθη γερόντων καὶ νέων, ἀνδρῶν καὶ γυναικῶν, ἔχοντα ἐπὶ κεφαλῇς τοὺς ἀρχιερεῖς τῶν, περιοδεύουν τὴν πόλιν, ψάλλοντα θρησκευτικὰ τροπάρια καὶ ἀνακράζοντα ἐκ βάθους καρδίας τὸ « *Κύριε ἐλέησον* »¹. Ὁ αὐτοκράτωρ γνωρίζει τὴν ἀπήχησιν τοιούτων ἐκδηλώσεων. Ἡ ὀργάνωσις προσευχῶν καὶ λιτανειῶν ἀπετέλει, κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην, κοινὴν συνήθειαν εἰς τὸ Βυζάντιον, εἶναι δὲ γνωστόν, ὅτι πολλάκις, καὶ δὴ καὶ εἰς στιγμὰς κινδύνων ἢ ἄλλων ἀντιξόων περιστάσεων, οἱ πιστοὶ περιέφερον εἰς διαφόρους πόλεις — προηγουμένων τῶν ἱερέων — τὰ ἅγια λείψανα καὶ τὰς ἁγίας εἰκόνας, ψάλλοντες ταυτοχρόνως συγκινητικούς ὕμνους καὶ προσευχάς. Τοῦτο ἐγένετο καὶ κατὰ τὰς τελευταίας τραγικὰς ὥρας τῆς αὐτοκρατορίας. Οἱ κάτοικοι τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἔφερον ἕως εἰς τὰ τείχη τὰς ἁγίας εἰκόνας καὶ τὴν σεπτὴν Ὁδηγῆτριαν, τὴν τοςάκις θαυματουργήσασαν καὶ ἐξ ἀσφαλοῦς καταστροφῆς σώσασαν τὴν Πόλιν. « *Μετὰ κλαυθμοῦ* — γράφει ὁ Σφραντζῆς — *ἀλλήλους ἀνεθαρρύνοντο ἵνα ἀνδρείως ἀντισταθῶσι τοῖς ἐναντίοις ἐπὶ τῇ ὥρᾳ τῆς συμπλοκῆς* »², ὁ δὲ Λεονάρδος ὁ Χῖος προσθῆτει, ὅτι: « *Πλήρεις θαυμασμοῦ ἐπὶ τῷ θρησκευτικῷ ζήλῳ τῶν πολεμίων, ἱκετεύομεν τὸν θεὸν διὰ θερμῶν δακρύων, περιφέροντες ἐν λιτανείᾳ ἀνὰ τὴν πόλιν καὶ κατὰ μῆκος τοῦ τείχους τὰς ἁγίας εἰκόνας, ἃς συνώδευεν ἄπειρον πλῆθος ἀνδρῶν καὶ γυναικῶν γυμνοπόδων. Ἰκετεύομεν αὐτὸν μετ' ἀγωνίας νὰ μὴ ἐπιτρέψῃ τὴν καταστροφὴν τῶν τέκνων αὐτοῦ, νὰ εὐδοκήσῃ ὅπως ἐκτείνῃ τὴν θείαν δεξιὰν χάριν τῶν ἐκλεκτῶν αὐτοῦ ἐν τῇ φορικτῇ ἐκείνῃ πόλει καὶ ἀποδείξῃ οὕτως, ὅτι ἦτο ὁ μόνος ἀληθὴς θεὸς ὁ δυνάμενος ν' ἀγωνισθῇ χάριν τῶν ἑαυτοῦ καὶ ὅτι δὲν ὑπάρχει ἄλλος πλὴν αὐτοῦ. Διὸ ἀναθέτοντες εἰς αὐτὸν ἀπάσας ἡμῶν τὰς ἐλπίδας καὶ κατὰ τοῦτον τὸν τρόπον μεγάλως ἐνισχυό-*

1. Σφραντζῆς, σελ. 271. Παρὰ Ν. Β. Τωμαδάκη, Δούκα - Κριτοβούλου - Σφραντζῆ - Χαλκοκονδύλη, Περὶ ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἐνθ' ἀν., σελ. 187.

2. Σφραντζῆς, σελ. 271. Παρὰ Ν. Β. Τωμαδάκη, Δούκα - Κριτοβούλου - Σφραντζῆ - Χαλκοκονδύλη, Περὶ ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἐνθ' ἀν., σελ. 187.

μενοι ἀνεμένομεν μετὰ πεποιθήσεως τὴν ἡμέραν τὴν ὀρισμένην χάριν τοῦ τελικοῦ ἀγῶνος»¹.

Ὡς παρατηρεῖ ὁ Πέαρς: «Θὰ ἦτο σφάλμα μέγα νὰ νομίση τις, ὅτι, ἐπειδὴ αἱ λιτανεαὶ καὶ ἡ πίστις πρὸς τὰ ἅγια λείψανα ξενίζον εἰς τὸν νεώτερον τρόπον τοῦ σκέπτεσθαι, δὲν ἐνεπνέοντο αἱ ἐκδηλώσεις αὗται ὑπὸ πραγματικοῦ χριστιανικοῦ αἰσθήματος ἢ ὅτι ἦσαν ἄσκοποι. Ἐνεθάρρουν τοὺς μαχητὰς νὰ δεικνύονται θαρραλεώτεροι καὶ ἐνέπνεον ἐλπίδας εἰς τοὺς ἀόπλους, ὅτι ὁ Θεὸς ἦτο μετ' αὐτῶν. Κατὰ τὴν λιτανεαὶν αὐτήν ὁ κληρὸς ὅλος μετὰ κατανύξεως ἐκέτευε τὸν Παντοδύναμον, ὅπως μὴ ἐπιτρέψῃ τὴν καταστροφὴν τῆς κληρονομίας του, ὅπως βοηθήσῃ τὸν πιστὸν λαὸν πρὸς σωτηρίαν του καὶ ὅπως ἀποδείξῃ οὕτως, ὅτι Αὐτὸς εἶναι ὁ μόνος Θεός, ὁ ὑπερασπίζων τοὺς Χριστιανούς κατὰ τῶν Μουσουλμάνων. Οὕτως ἀφοῦ ἀνέθεσαν εἰς Αὐτὸν ὅλας τὰς ἐλπίδας των, ἀνέμενον μετὰ θάρρους τὴν κρίσιμον στιγμὴν»².

Εἰς ἀμφοτέρας τὰς παρατάξεις σημειοῦται ἐξαιρετικὸς ὀργασμὸς καὶ μεγάλη στρατιωτικὴ δραστηριότης. Οἱ δύο ἀντίπαλοι στρατοὶ καταρτίζον πυρετωδῶς τὰς ὑστάτας προετοιμασίας, ὑπὸ τὴν ἄγρυπνον καὶ συνεχῆ ἐπίβλεψιν τῶν δύο ἀρχηγῶν αὐτῶν, τοῦ μάρτυρος Βυζαντινοῦ αὐτοκράτορος Κωνσταντίνου τοῦ ΙΑ' τοῦ Παλαιολόγου ἀφ' ἑνὸς καὶ ἀφ' ἑτέρου τοῦ ἀγερώχου νεαροῦ σουλτάνου τῶν Τούρκων Μωάμεθ τοῦ Β' τοῦ Πορθητοῦ. Ἐκατέρωθεν συμπληροῦνται τὰ τελευταῖα στρατιωτικὰ σχέδια καὶ λαμβάνονται τὰ τελευταῖα μέτρα ἐπιθέσεως καὶ ἀμύνης.

Τέλος, κατὰ τινὰς πηγὰς, ἀμφότεροι οἱ ἀντιμέτωποι ἀρχηγοί, κρίνοντας ὅτι ὁ προφορικὸς λόγος καὶ ἡ ἄμεσος ἐπαφὴ μετὰ τῶν συμπολεμιστῶν ἦτο ἀπαραίτητος καὶ ὅπωςδήποτε χρήσιμος διὰ τὴν ἡθικὴν τόνωσιν τούτων, ἀπεφάσισαν ὅπως, ἐν ὄψει τῶν δραματικῶν ἐκείνων στιγμῶν τῶν ἐπιχειρήσεων, ὁμιλήσουν ἀπ' εὐθείας πρὸς τὰ στρατεύματά των.

Ἡ πληροφορία ὁμως αὕτη, κατὰ διάφορον τρόπον, ἔκτασιν καὶ περιεχόμενον παραδοθεῖσα, οὔτε ἀσφαλὴς εἶναι οὔτε σαφές.

Τινὲς φρονοῦν ὅτι αἱ σχετικαὶ εἰδήσεις ἀνταποκρίνονται πρὸς τὴν πραγματικότητα καὶ ὅτι αἱ διασωθεῖσαι δημηγορίαι ἀντιπροσωπεύουν ἐξ ὁλοκλή-

1. Leonard i Chiensis, Historia Cpolitanæ urbis a Mahumete II captæ per modum epistolæ die 15 Augusti anno 1453 ad Nicolaum V Rom. Pont. Αἱ παραπομπαὶ κατωτέρω γίνονται εἰς τὴν ἔκδοσιν Migne, PG, τόμ. 159, στήλ. 923-944. Βλ. στήλ. 938. Ἡ μετάφρασις κατὰ Γ. Σλουμβερζέ, Κωνσταντίνος Παλαιολόγος καὶ ἡ πολιορκία καὶ ἡ ἄλωσις τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπὸ τῶν Τούρκων τῷ 1453 κατὰ μετάφρασιν ὑπὸ Σπ. Λάμπρου, Ἐν Ἀθήναις 1914, σελ. 307-308.

2. Πέαρς, Ἡ ἄλωσις τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Ὁ αὐτοκράτωρ Κωνσταντίνος καὶ ὁ σουλτάνος Μωάμεθ Β', ἔκδ. Συμεωνίδου, ἐν Λευκωσίᾳ Κύπρου 1912, σελ. 110.

ρου ἢ κατὰ προσέγγισιν τὰς διατυπωθείσας ὑπὸ τῶν δύο βασιλέων ἰδέας.

Ὁ ἱστορικὸς τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας Χάμμερ ὑποστηρίζει, ὅτι οἱ ἀρχηγοὶ καὶ τῶν δύο παρατάξεων πρέπει νὰ ἐξεφώνησαν λόγους κατὰ τὰς παραμονὰς τῆς τελικῆς ἐπιθέσεως, νομίζει ὅμως, ὅτι οἱ Βυζαντινοὶ ἱστορικοὶ ἠλλοίωσαν τὸ περιεχόμενον. «Ὁ τε σουλτάνος καὶ ὁ αὐτοκράτωρ, γράφει, ἠγόρευσαν πρὸς τοὺς στρατηγούς¹ αὐτῶν, οὐχὶ ὅμως διὰ μακρῶν, ὥς ἀναφέρουσιν οἱ Βυζαντινοί»². Κατὰ τὸν ἱστορικὸν τοῦτον, εἰς στιγμὰς τόσον κρισίμους δι' ἀμφοτέρα τὰ μέρη, οὔτε χρόνος, ἀλλ' οὐδὲ διάθεσις ὑπῆρχε πρὸς διατύπωσιν μακρῶν δημηγοριῶν.

Τέλος, πολλοὶ καὶ δὴ καὶ σημαντικαὶ ἱστορικαὶ πηγαὶ τῆς ἐποχῆς ἀποσιωποῦν ἕξ ὁλοκλήρου τὸ γεγονός, σοβαροὶ δὲ καὶ καλῶς πληροφορημένοι περὶ τὰ κατὰ τὴν ἄλωση ἱστορικοὶ οὐδὲν ἐπὶ τοῦ θέματος ἀναφέρουν, προφανῶς ἀμφιβάλλοντες περὶ τῆς ἀληθείας τοῦ πράγματος ἢ μᾶλλον παντάπασιν ἀποκροῦντες τοιαύτην πιθανότητα.

Ἀλλὰ καὶ ἂν ὑποτεθῇ ὅτι ἀληθεύει ἡ πληροφορία, καθ' ἣν οἱ δύο ἄνδρες ὁμίλησαν πρὸς τὰ στρατεύματά των, εἶναι βέβαιον, ὅτι οὔτε γνωρίζομεν οὔτε πρόκειται ποτὲ νὰ πληροφορηθῶμεν τί ἀκριβῶς εἶπον. Οὐδεμία πηγὴ διεφύλαξε πιστῶς τὸ κείμενον τῶν τυχόν ἐκφωνηθέντων λόγων, τοὺς ὁποίους εἶναι προφανές ὅτι, ὑπὸ τὴν μορφήν καὶ τὸ περιεχόμενον, ὅπερ παρεδόθη εἰς ἡμᾶς, μόνον ἐκ τῶν ὑστέρων καὶ κατὰ τὸ δοκοῦν διετύπωσαν ἱστορικοὶ τινες, ἐπὶ φελοῦμενοι τῆς εὐκαιρίας ἵνα ἐκθέσουν ἐν πολλοῖς ἰδίᾳ αὐτῶν σκέψεις καὶ καθαρώς ἀτομικὰς πεποιθήσεις.

Β'

Ἰδωμεν τί παρέδωσαν σχετικῶς αἱ κυριώτεραι περὶ τὴν ἄλωσιν ἱστορικαὶ καὶ πηγαί, ἥτοι οἱ Ἕλληνες ἱστορικοὶ τῆς ἀλώσεως Δοῦκας, Κριτόβουλος, Σφραντζῆς καὶ Χαλκοκονδύλης, τὸ Χρονικὸν περὶ τῶν Τοῦρκων σουλτάνων, ὁ Λατῖνος ἀρχιεπίσκοπος Λεονάρδος ὁ Χίος, ὅστις, ὥς γνωστόν, ἔγραψε τὴν ἐπαύριον τῆς καταστροφῆς τὴν περίφημον περὶ τῶν κατὰ τὴν ἄλωσιν Ἐκθεσίν του, χρησιμεύσασαν ὡς πρότυπον εἰς Ἕλληνας ἱστορικοὺς καὶ μεταγενεστέρους χρονογράφους³, καὶ τέλος αἱ τουρκικαὶ μαρτυρίαι.

1. Κατὰ τὸν Χάμμερ ἐπομένως ἀμφοτέροι οἱ βασιλεῖς ὁμίλησαν πρὸς συγγέν-
τηρον μόνον τῶν στρατηγῶν, οὐχὶ δὲ ἐνώπιον τοῦ πλήθους.

2. I. Χάμμερ, Ἱστορία τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας, ἐξελληνισθεῖσα ὑπὸ
Κ. Κροκιδᾶ, Ἀθήνησι 1870, τόμ. Β', σελ. 236.

3. Leonardi Chiensis, Historia Cpolitanae urbis a Mahumete II
captæ κ.λ., ἐνθ' ἂν. Βλ. καὶ Ἰω. Παπαδοπούλου, Ἡ περὶ τῆς ἀλώσεως τῆς
Κωνσταντινουπόλεως Ἱστορία Λεονάρδου τοῦ Χίου, Ἐπετηρὶς Ἐταιρείας Βυζαντινῶν
Σπουδῶν, τόμ. ΙΕ', 1939, σελ. 85-95.

Καὶ πρῶτον περὶ τῆς δημηγορίας τοῦ αὐτοκράτορος.

Κατὰ τὴν κρατοῦσαν γνώμην, ὁ Κωνσταντίνος Παλαιολόγος κατὰ τὴν μοιραίαν παραμονὴν τῆς καταστροφῆς ἐξεφώνησε λόγον, ἵνα ὑποδείξῃ πρὸς τοὺς συμπολεμιστάς του τὸ χρέος ἔναντι τῆς ἱστορίας διὰ τὴν μέχρις ὑστάτων θυσίαν, ὥς καὶ τὴν ἀνάγκην ὁμονοίας καὶ στενῆς συνεργασίας. « Ἡ σκηνὴ — γράφει ὁ Σλουμπερζέ — ὑπῆρξεν ἐξαιρετικῶς ἐπιβλητικὴ ἐν τοιαύταις οὕτω φρικτικῶς τραγικαῖς περιστάσεσιν. Ὑπαντες οἱ γενναῖοι ἐκεῖνοι οἱ ἤδη βέβαιοι περὶ τοῦ θανάτου, ἔτοιμοι νὰ θυσιάσωσι τὴν ζωὴν αὐτῶν ὑπὲρ τοῦ εὐγενεστάτου τῶν ἀγώνων, ἠκροῶντο εὐλαβῶς τῶν φλογερῶν λόγων τοῦ πολυφιλήτου αὐτῶν ἡγέτου, ὅστις ἔμελλε νὰ συμμερισθῇ τὴν φρικτῶδη αὐτῶν τύχην. Περιεσώθησαν δ' εἰς ἡμᾶς δύο διατυπώσεις τοῦ λόγου τοῦ αὐτοκράτορος, μία μὲν μακροτάτη παρὰ τῷ Φραντζῇ, τῷ θεράποντι καὶ φίλῳ τοῦ ἀτυχοῦς ἐκείνου ἡγεμόνος, ἄλλη δὲ πολὺ βραχυτέρα παρὰ τῷ Λατίνῳ ἀρχιεπισκόπῳ Μυτιλήνης Λεονάρδῳ. Οἱ ἄνδρες οὗτοι παρέστησαν βεβαίως ἀμφοτέροι εἰς τὴν συνέλευσιν ἐκείνην. Δυνάμεθα δὲ νὰ θεωρήσωμεν τὴν σχεδὸν ταυτόσημον ὑπ' αὐτῶν περίληψιν τοῦ αὐτοκρατορικοῦ λόγου ὡς εἰλικρινή, καίτοι εἰς τὰ νεώτερα ἡμῶν πνεύματα φαίνεται ὡς ὁμιλία καλογηρικὴ πολὺ μᾶλλον ἢ ὡς λόγος βασιλέως καὶ στρατιωτικοῦ ἀρχηγοῦ. Ἀλλὰ πρέπει νὰ ἔχωμεν ὑπ' ὄψιν τὸν τε τόπον καὶ τὸν χρόνον »¹.

Παράδοξον εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς φαίνεται τὸ γεγονός, ὅτι ἐκ τῶν τεσσάρων ἱστορικῶν τῆς ἀλώσεως, οἱ τρεῖς ἀποσιωποῦν τελείως τὸ πρᾶγμα καὶ μόνον εἰς ἀναγράφει καὶ δὴ καὶ ἐκτενέστατον λόγον τοῦ αὐτοκράτορος.

Πράγματι ὁ Δοῦκας, ὁ Χαλκοκονδύλης καὶ ὁ Κριτόβουλος ὄχι μόνον δὲν ἀναφέρουν τὸ κείμενον τῆς δημηγορίας τοῦ Παλαιολόγου, ἀλλ' οὐδὲ κἂν ἐμμέσως, ἔστω καὶ ὡς περὶ ἀπλῆς εἰδήσεως, κáμνουν περὶ αὐτῆς λόγον. Ἀντιθέτως τὴν δημηγορίαν ἀναγράφουν ὁ Λεονάρδος ὁ Χίος, ὁ Σφραντζῆς καὶ τὸ ἀνώνυμον Χρονικὸν περὶ τῶν Τούρκων σουλτάνων. Ἀλλ' ἡ δημηγορία, ὡς διετύπωσαν ταύτην αἱ δύο μνημονευθεῖσαι ἑλληνικαὶ πηγαί, δὲν ἀποτελεῖ εἰμὴ ἀπλήν — ἐν πολλοῖς μάλιστα καὶ κατὰ λέξιν — ἐπανάληψιν τοῦ ὑπὸ τοῦ Λεονάρδου διατυπωθέντος λόγου. Εἶναι δὲ γνωστόν, ὅτι ἀμφοτέραι αἱ πηγαὶ αὗται ἀκολουθοῦν κατὰ τὸ τμήμα τοῦτο τῆς περιγραφῆς τῆς ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως τὴν ἐκθεσιν τοῦ Λατίνου² ἀρχιεπισκόπου, εἰς τρόπον ὥστε, ἐν τελευταία ἀναλύσει, δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν ὅτι μία καὶ μόνη πηγὴ

1. Γ. Σλουμπερζέ, Κωνσταντίνος Παλαιολόγος κ.λ., ἐνθ' ἀν., σελ. 308.

2. Βλ. Ἰω. Παπαδοπούλου, Ἡ περὶ τῆς ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἱστορία Λεονάρδου τοῦ Χίου, ἐνθ' ἀν., καὶ Γ. Θ. Ζώρα, Χρονικὸν περὶ τῶν Τούρκων σουλτάνων (κατὰ τὸν Βαρβερινὸν ἑλληνικὸν κώδικα 111), Σπουδαστήριον Βυζαντινῆς καὶ Νεοελληνικῆς Φιλολογίας τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, Ἀθῆναι 1958, σελ. 324 ἐπ.

διέσωσε τὴν δημηγορίαν τοῦ Παλαιολόγου, ὁ Λεονάρδος ὁ Χῖος. Ἐξ αὐτοῦ παρέλαβον τὸ κείμενον, μέ τινας φραστικές διαφορὰς καὶ ἐλαχίστας προσθήκας καὶ μεταβολάς, ὁ Σφραντζῆς — ἐπιζητήσας νὰ προσδώσῃ εἰς αὐτὴν εὐρύτερον περιεχόμενον καὶ ἑλληνικωτέραν μορφήν — καὶ ὁ ἄγνωστος Χρονογράφος — προσαρμόσας ταύτην πρὸς τὸ ὕψος καὶ τὸ ὑπόλοιπον περιεχόμενον τῆς ὅλης του ἀφηγήσεως.

Τὸ κείμενον καὶ τῶν τριῶν προειρημένων πηγῶν εἶναι, ὡς ἐλέχθη, κατὰ βάσιν τὸ αὐτό. Διὰ τῶν ὑπερηφάνων λόγων, τοὺς ὁποίους ὁ τελευταῖος Παλαιολόγος ἀπηύθυνε τὴν παραμονὴν τῆς ἀλώσεως, ἠθέλησε τοὺς μὲν συμπολεμιστάς του νὰ τονώσῃ, εἰς δὲ τοὺς ἐπικόνους νὰ ἀφήσῃ πολῦτιμον ὑποθήκην θρησκευτικῆς καὶ ἐθνικῆς πίστεως καὶ ἀξιοπρεπείας.

Ἐν πρώτοις ὁ αὐτοκράτωρ ἐπεσήμανε τὸν ἐπικρεμáμενον ἐπὶ τῆς πόλεως κίνδυνον, τονίσας ὅτι ὁ ἐχθρὸς, караδοκῶν ἀπὸ μακροῦ, ἐτοιμάζεται νὰ καταφέρῃ ὑπούλως κατὰ τῆς βασιλευούσης τὰ τελευταῖα πλῆγματα. Διὰ τοῦτο οἱ πολιορκημένοι πρέπει νὰ ἀντισταθοῦν μέχρι ἐσχάτων, ὡς δὲ κατὰ τὸ παρελθόν, νὰ ἔχουν εὐψυχίαν καὶ θάρρος. Ὁ Σφραντζῆς, μάλιστα, ἀναφέρει, ὅτι ὁ ὁμιλητὴς ὑπέμνησε κατ' ἐξοχὴν τέσσαρα ἰδεώδη, διὰ τὰ ὁποῖα πρέπει νὰ εἶναι πρόθυμοι νὰ θυσιάσθωσιν, ἥτοι τὴν θρησκείαν, τὴν πατρίδα, τὸν βασιλέα καί, τέλος, τοὺς συγγενεῖς καὶ φίλους, ὑπογραμμίσας τὴν ἀξίαν καὶ σημασίαν ἑνὸς ἐκάστου ἐξ αὐτῶν¹.

Ἐν συνεχείᾳ ὁ αὐτοκράτωρ ἀνέφερεν, ὅτι κατὰ τὸ παρελθὸν ὁ ἐχθρὸς ἐπανειλημμένως ἐπέδραμε κατὰ τῆς πόλεως μὲ ἰσχυρὰς δυνάμεις καὶ ἄφθονα ὕλικά μέσα, ἀλλ' οὐδὲν ἐπέτυχε χάρις εἰς τὴν θεῖαν ἐπέμβασιν καὶ τὴν τόλμην τῶν ἀμυνομένων. Ὑπενθύμισεν εἰς τοὺς ἀκροατάς του, ὅτι εἶναι ἀπόγονοι τῶν μεγάλων ἡρώων τῆς Ἀρχαίας Ἑλλάδος καὶ τῆς Ρώμης καί, καλῶν αὐτοὺς νὰ φανοῦν ἀντάξιοι ἐκείνων, παρέσχε πρακτικὰς ὁδηγίας ὡς πρὸς τὰ μέσα καὶ τὸν τρόπον τῆς ἀμύνης. Καὶ τὸ τμήμα τοῦτο ἀπαντᾷ μόνον παρὰ τῷ Σφραντζῇ², ἐνῷ οὐδὲν ἀναγράφουν σχετικῶς ὁ Λεονάρδος ὁ Χῖος καὶ ὁ πιστῶς ἀκολουθῶν τοῦτον Χρονογράφος τοῦ Βαρβερινοῦ κώδικος. Ὁ αὐτοκράτωρ συνεχίζων, ἵνα τονώσῃ τὸ φρόνημα τῶν πολεμιστῶν, λέγει ὅτι δὲν πρέπει νὰ πτοηθοῦν ἀπὸ τὰ ἰσχυρὰ καὶ ἐντυπωσιακὰ μέσα τοῦ ἐχθροῦ, διότι οὐχὶ αὐτά, ἀλλ' ἡ εὐψυχία τῶν ἀγωνιζομένων φέρει τὴν νίκην καὶ προσθέτει

1. Τὸ τμήμα τοῦτο, τὸ ἀναφερόμενον εἰς τὰ τέσσαρα ἰδεώδη διὰ τὰ ὁποῖα πρέπει νὰ ἀγωνισθῶσιν οἱ πολιορκημένοι, δὲν ἀπαντᾷ οὔτε εἰς τὸν Λεονάρδον οὔτε εἰς τὸν Χρονογράφον περὶ τῶν Τούρκων σουλτάνων.

2. Αἱ ὑπὸ τοῦ Σφραντζῆ παρεχόμεναι ἀνωτέρω πληροφορίες, αἵτινες εἶναι ἀδύνατον νὰ φαντασθῶμεν ὅτι περιείχοντο εἰς βασιλικὸν λόγον ἀπευθυνόμενον πρὸς τὰ πλῆθη, εἶναι πολῦτιμοι διότι περιγράφουν τὸν τρόπον τῆς ἀμύνης τῆς πολιορκημένης Κωνσταντινουπόλεως.

ὅτι οἱ ἐπιδρομεῖς αποτελοῦν ἀγέλην κτηνῶν, τὴν ὁποίαν ὀλίγοι γενναῖοι ἀρχοῦν ἵνα τρέψουν εἰς φυγὴν.

Κακίζει ἐπίσης τὸν ἐχθρόν, ὅστις ἄνευ ἀφορμῆς, παραβαίνων ὄρκους καὶ συνθήκας, ἐπετέθη αἰφνιδίως καί, ἀφοῦ ἐπέτυχε νὰ γίνῃ κύριος πολλῶν χωρῶν καὶ νὰ ἐπεκτείνῃ τὴν κυριαρχίαν του εἰς πολλὰς ἐπαρχίας, ζητεῖ νὰ καταλάβῃ καὶ τὴν πρωτεύουσαν, ἵνα μεταβάλῃ ταύτην μὲν εἰς στάβλον τῶν ἵππων του, τὰς δὲ ἐκκλησίας εἰς τεμένη τοῦ Προφήτου. Ὁ Σφραντζῆς ἐπὶ πλέον ἀπαριθμεῖ ὀνόμασι τὰς κατακτήσεις τοῦ σουλτάνου, ἐνῶ ὁ Λεονάρδος καὶ ὁ Χρονογράφος οὐδὲν σχετικὸν ἀναγράφουν¹.

Μετὰ τοὺς Ἕλληνας, ὁ αὐτοκράτωρ προσεφώνησε τοὺς ξένους, Ἐνετοὺς καὶ Γενουάτας, ὑπενθυμίζων δὲ τοὺς παλαιότερους ἀγῶνας καὶ τὰς νίκας των, προσεκάλεσεν αὐτοὺς νὰ πολεμήσουν καὶ πάλιν ὑπὲρ τῆς κοινῆς χριστιανικῆς πίστεως. Ὁ Σφραντζῆς προτάσσει τοὺς λόγους πρὸς τοὺς Ἐνετοὺς καὶ ἐπιτάσσει τοὺς πρὸς τοὺς Γενουάτας, ἐνῶ ὁ Λεονάρδος καὶ ὁ Χρονογράφος ἀκολουθοῦν ἀντίστροφον τάξιν².

Τελευτῶν, ὁ αὐτοκράτωρ εἶπεν ὅτι, ἂν οἱ ἀγωνισταὶ συμμορφωθοῦν πρὸς τοὺς λόγους του καὶ ἀγωνισθοῦν σθεναρῶς, τοὺς ἀναμένει ἡ αἰδὶος δόξα καὶ ἡ αἰωνία μνήμη³.

Ἡ πρώτη διατύπωσις τῆς δημηγορίας τοῦ Παλαιολόγου, ὀφειλομένη, ὡς ἐλέχθη, εἰς τὸν Λατῖνον ἀρχιεπίσκοπον Λεονάρδον τὸν Χῖον, ἔχει γραφῇ εἰς λατινικὴν γλῶσσαν, εἶναι σύντομος καὶ ἀπηλλαγμένη ρητορισμῶν καὶ μακρῶν περιγραφῶν, φέρει δὲ τὴν ἡμερομηνίαν τῆς 15ης Αὐγούστου 1453, ὅτε ὁ δυτικὸς ἱερωμένος ἀπέστειλε τὴν περιγράφουσαν τὴν ἄλωσιν ἔκθεσίν του πρὸς τὸν τότε πάπαν. Τὸ κείμενον ἔχει ὡς ἑξῆς:

«Iaque nostram spem totam in Deo ponentes, constitutum certaminis diem confortati vigorosius exspectabamus: propter quod ascitis senatu, baronibus, belli capitaneis et commilitonibus ab imperatore universis, sermo talis habitus est: "Quoniam, viri nobiles, militiæ illu-

1. Φαίνεται μᾶλλον ἀπίθανον, ὅτι ὁ αὐτοκράτωρ εἰς τυχὸν ὁμιλίαν του θά ἦτο ποτὲ δυνατόν νὰ προέβαιεν εἰς τὴν ἀπαρίθμησην πάντων τῶν ὑπὸ τοῦ Σφραντζῆ ἀναγεγραμμένων ὀνομάτων, ὥστε ἡ ἐπέμβασις τούτου εἰς τὴν σύνταξιν τοῦ λόγου καθίσταται καταφανής.

2. Τοῦτο ὀφείλεται εἰς τὸ γεγονός τῆς διαφοράς πρὸς τοὺς Γενουάτας καὶ τοὺς Ἐνετοὺς διαθέσεως τῶν συγγραφέων.

3. Κατὰ τὸν Καλλιγᾶν, ἡ δημηγορία τοῦ Παλαιολόγου, ὡς ἀναφέρεται ὑπὸ τοῦ Σφραντζῆ, δὲν εἶναι ἔργον τοῦ αὐτοκράτορος, ἀλλ' ἐργάφῃ βραδύτερον ὑπὸ τοῦ Βυζαντινοῦ ἱστορικοῦ «κατ' ἔννοιαν». Βλ. Παύλου Καλλιγᾶ, Μελέται βυζαντινῆς ἱστορίας ἀπὸ τῆς πρώτης μέχρι τῆς τελευταίας ἀλώσεως 1205 - 1453, Ἐν Ἀθῆναις 1894, σελ. 716: «Ὁ λόγος τοῦ Φραντζῆ (δηλ. ἡ δημηγορία τοῦ Παλαιολόγου), καὶ αὐτὸς βεβαίως κατ' ἔννοιαν συντεθεὶς μετὰ χρόνον, ἔχει τοῦτο ἴδιον, ὅτι ἐκτίθησι τὸν τρόπον τῆς ἀμύνης».

stres duces, vosque commilitones Christianissimi, appropinquantem certaminis horam conspiciamus, constituendos vos hoc in loco proposui, ut plane siquidem intelligatis constantian vestram magis ac magis firmandam, utpote qui gloriose semper adversos hostes Christi dimicastis, jam patriam urbemque toto orbe perinclytam quam infidus invidusque Teucrus duos et quinquaginta dies coangustavit, vestris altis spiritibus commissam habeatis, neque vos muri, mole ingentis lapidis ab hoste contriti exterreant: quoniam tota vis in Dei præsidio, in lacertisque vestris vibratis excussisque gladiis in hostes exercenda est. Scio indoc-tam illam multitudinem ex more magnis congressuram ululatibus infinitisque a longe sagittis, non personas nostras, quas jam strenue armatas conspicio, sed murum, thoraces ac scuta nostra impetere. Neque ergo more equorum quos Phæni dum adversus Romanos decertarent, per elephantorum in visam horribilitatem deterrire voluerunt, ululati-bus eorundem, hac in pugna consternandi estis, aut fugandi, quin potius animandi ut hercule constantius resistatis. Bestiæ enim fugan-tur a bestiis, vos qui homines estis magnanimi, bestias illas viriliter sustinebitis, in eosque veluti agrestes apros lanceas mucronesque vestros figetis ut intelligant, cum animalium dominis, non cum animalibus, eos bellaturos. Cognoscitis, quod impius et infidus hostis pacem nostram injuste perturbavit; jusjurandum et fœdus inter nos pactum violavit; colonos nostros messis tempore interfecit; coloniam depopulavit; ca-strum, quod quasi ad vorandum Christianos sit, in Propontide, ædifi-cavit, Galatamque simulatione pacis circumdedit. Minatur nunc Con-stantinî Magni urbem, patriam vestram, profugum Christianorum auxilium, et omnium Græcorum tutamentum capere: et sacra Dei templa equinis stabulis profanare. O barones mei, o fratres, o filii, Christianorum æternum decus defensare curetis! Vosque Genuenses, viri quidem magni cordis, et inclyti, qui infinitis victoriis triumphaslis, qui urbem hanc matrem vestram multis adversus Turcos certaminibus semper protexistis, eia agite, robur vestrum animositatemque contra eos viriliter ostendatis. O Veneti, viri potentissimi, quorum gladio sæ-penumero Turcorum sanguis effunditur, quique diebus nostris per Plordano excellentissimum classis nostræ præfectum, tot galeas, tot infidorum animas ad inferos crebro destinatis, quique uti vestram hanc urbem ingenuis et magnis viris decorastis, extollatis nunc celso animos ad certamen. Vosque, commilitones, vestris præfectis omnem obedientiam exhibentes, intelligite, quod hic dies est gloriæ vestræ: in quo si sanguinis guttam fuderitis, coronam vobis martyrii et gloriam parabitis immortalem".

Itaque finito sermone omnis Christianorum cœtus constantem se animum habere spondit. Repetit imperator: "Estote igitur omnes in actu virtute parati in crastinum, quo, Deo favente, uti speramus, victoriam consequemur"»¹.

Ἐκτενέστερος ἀλλὰ καὶ πολιτικώτερος εἰς τὴν διατύπωσιν καὶ συγκινητικώτερος εἰς τὸ ὕψος τοῦ αὐτοκρατορικοῦ λόγου εἶναι ὁ πιστὸς σύμβουλος καὶ συμπολεμιστῆς τοῦ Κωνσταντίνου τοῦ ΙΑ΄ ἱστορικὸς τῆς ἀλώσεως Γεώργιος Σφραντζῆς, τοῦ ὁποῦν ἡ οἰκογένεια ὑπηρετεῖ ἤδη ἀπὸ μακροῦ εἰς τὴν αὐλὴν τῶν Παλαιολόγων. Οὗτος ὡς ἐξῆς παραδίδει τοὺς λόγους τοῦ κυρίου του :

«Ὁμοίως δὲ καὶ ὁ βασιλεὺς τῇ αὐτῇ ὀδυνηρᾷ ἐσπέρᾳ τῆς Δευτέρας συνάξας πάντας τοὺς ἐν τέλει ἄρχοντας καὶ ἀρχομένους, δημάρχους καὶ ἑκατοντάρχους καὶ ἑτέρους προκρίτους στρατιώτας ταῦτα ἔφη: "Ὑμεῖς μὲν, ἐδγενέστατοι ἄρχοντες καὶ ἐκλαμπρότατοι δῆμαρχοι καὶ στρατηγοὶ καὶ γενναϊότατοι συστρατιῶται καὶ πᾶς ὁ πιστὸς καὶ τίμιος λαός, καλῶς οἴδατε διτι ἔφθασεν ἡ ὥρα καὶ ὁ ἐχθρὸς τῆς πίστεως ἡμῶν βούλεται ἵνα μετὰ πάσης τέχνης καὶ μηχανῆς ἰσχυροτέρως στενοχωρήσῃ ἡμᾶς, καὶ πόλεμον σφοδρὸν μετὰ συμπλοκῆς μεγάλης καὶ συρρήξεως ἐκ τῆς χέρσου καὶ θαλάσσης δώσῃ ἡμῖν μετὰ πάσης δυνάμεως, ἵνα, εἰ δυνατόν, ὥς ὅφρι τὸν ἰὸν ἐκχύσῃ καὶ ὥς λέων ἀνήμερος καταπῇ ἡμᾶς. [Βιάζεται] διὰ τοῦτο λέγω καὶ παρακαλῶ ὑμᾶς ἵνα στήτε ἀνδρεῖως καὶ μετὰ γενναίας ψυχῆς, ὥς πάνποτε ἕως τοῦ νῦν ἐποιήσατε, κατὰ τῶν ἐχθρῶν τῆς πίστεως ἡμῶν. Παραδίδωμι δὲ ὑμῖν τὴν ἐκλαμπροτάτην καὶ περιφημον ταύτην πόλιν καὶ πατρίδα ἡμῶν καὶ βασιλεύουσαν τῶν πόλεων. Καλῶς οὖν οἴδατε, ἀδελφοί, διτι διὰ τέσσαρά τινα ὀφειλέται κοινῶς ἔσμεν πάντες ἵνα προτιμήσωμεν ἀποθανεῖν μᾶλλον ἢ ζῆν, πρῶτον μὲν ὑπὲρ τῆς πίστεως ἡμῶν καὶ εὐσεβείας, δεύτερον δὲ ὑπὲρ τῆς πατρίδος, τρίτον δὲ ὑπὲρ τοῦ βασιλέως ὡς χριστοῦ κυρίου, καὶ τέταρτον ὑπὲρ συγγενῶν καὶ φίλων. Δοιπὸν, ἀδελφοί, ἐὰν χρεῶσται ἔσμεν ὑπὲρ ἐνὸς ἐκ τῶν τεσσάρων ἀγωνίζεσθαι ἕως θανάτου, πολλῶ μᾶλλον ὑπὲρ πάντων τούτων ἡμεῖς, ὡς βλέπετε προφανῶς, καὶ ἐκ πάντων μέλλομεν ζημιωθῆναι. Ἐὰν διὰ τὰ ἐμὰ πλημμελήματα παραχωρήσῃ ὁ θεὸς τὴν νίκην τοῖς ἀσεβέσιν, ὑπὲρ τῆς πίστεως ἡμῶν τῆς ἀγίας, ἣν Χριστὸς ἐν τῷ οἰκείῳ αἵματι ἡμῖν ἔδωκ' ἵνα κινδυνεύομεν· ὃ ἐστὶ κεφάλαιον πάντων. Καὶ ἐὰν τὸν κόσμον ὅλον κερδίσῃ τις καὶ τὴν ψυχὴν ζημιωθῇ, τί τὸ ὄφελος; Δεύτερον πατρίδα περιφημον τοιοῦτως ὑστερούμεθα καὶ τὴν ἑλευθερίαν ἡμῶν. Τρίτον βασιλείαν τὴν ποτὲ μὲν περιφανῇ νῦν δὲ τεταπεινωμένην καὶ ὠνειδισμένην καὶ ἐξουθενημένην ἀπωλέσαμεν, καὶ ὑπὸ τοῦ τυράννου καὶ ἀσεβοῦς ἄρχεται. Τέταρτον δὲ καὶ φιλότιμων τέκνων καὶ συμβίων καὶ συγγενῶν ὑστερούμεθα. Αὐτοὺς

δὲ ὁ ἀλιτῆριος ὁ ἀμνηρᾶς πεντήκοντα καὶ ἑπτὰ ἡμέρας ἄγει σήμερον ἀφ' οὗ ἡμᾶς ἐλθὼν ἀπέκλεισεν καὶ μετὰ πάσης μηχανῆς καὶ ἰσχύος καθ' ἡμέραν τε καὶ νύκτα οὐκ ἐπαύσατο πολιορκῶν ἡμᾶς· καὶ χάριτι τοῦ παντεπόπτου Χριστοῦ κυρίου ἡμῶν ἐκ τῶν τειχῶν μετὰ αἰσχύνης ἄχρι τοῦ νῦν πολλάκις κακῶς ἀπεπέμφθη. Τὰ νῦν δὲ πάλιν, ἀδελφοί, μὴ δειλιάσητε, ἐὰν καὶ τείχος μερόθεν ὀλίγον ἐκ τῶν κρότων καὶ τῶν πτωμάτων τῶν ἐλεπόλεων ἔπese, διότι, ὡς ὑμεῖς θεωρεῖτε, κατὰ τὸ δυνατόν ἐδιωρθώσαμεν πάλιν αὐτό. Ἡμεῖς πᾶσαν τὴν ἐλπίδα εἰς τὴν ἄμαχον δόξαν τοῦ θεοῦ ἀνεθέμεθα, οὗτοι ἐν ἄρμασι καὶ οὗτοι ἐν ἵπποις καὶ δυνάμει καὶ πλήθει, ἡμεῖς δὲ ἐν ὀνόματι κυρίου τοῦ θεοῦ καὶ σωτήρος ἡμῶν πεποίθαμεν, δεύτερον δὲ καὶ ἐν ταῖς ἡμετέραις χερσὶ καὶ ῥωμαλεότητι, ἣν ἐδωρήσατο ἡμῖν ἡ θεία δύναμις. Γνωρίζω δὲ ὅτι αὕτη ἡ μυριαριθμητὸς ἀγέλη τῶν ἀσεβῶν, καθὼς ἡ αὐτῶν συνήθεια, ἐλεύσονται καθ' ἡμῶν μετὰ βαναύσου καὶ ἐπηρεμένης ὀφρύος καὶ θάρρους πολλοῦ καὶ βίας, ἵνα διὰ τὴν ὀλιγότητα ἡμῶν θλίψωσι καὶ ἐκ τοῦ κόπου στενοχωρήσωσι, καὶ μετὰ φωνῶν μεγάλων καὶ ἀλαλαγμῶν ἀναριθμητῶν, ἵνα ἡμᾶς φοβήσωσι. Τὰς τοιαύτας αὐτῶν φλυαρίας καλῶς οἴδατε, καὶ οὐ χρὴ λέγειν περὶ τούτων. Καὶ ὧρᾳ ὀλίγη ταῦτα ποιήσωσι, καὶ ἀναριθμητούς πέτρας καὶ ἔτερα βέλη καὶ ἐλεβολίσκους ὥσει ἄμμον θαλασσῶν ἄνωθεν ἡμῶν πτήσουσι· δι' ὧν, ἐλπίζω γάρ, οὐ βλάψωσι, διότι ὑμᾶς θεωρῶ καὶ λίαν ἀγάλλομαι καὶ τοιαύταις ἐλπίσι τὸν λογισμὸν τρέφομαι, ὅτι εἰ καὶ ὀλιγοὶ πάνυ ἐσμέν, ἀλλὰ πάντες ἐπιδέξιοι καὶ ἐπιτήδριοι ῥωμαλεοὶ τε καὶ ἰσχυροὶ καὶ μεγαλήτορες καὶ καλῶς προπαρασκευασμένοι ὑπάρχετε. Ταῖς ἀσπίσιν ὑμῶν καλῶς τὴν κεφαλὴν σκέπεσθε ἐπὶ τῇ συμπλοκῇ καὶ συρρῆξει. Ἡ δεξιὰ ὑμῶν ἢ τὴν ῥομφαίαν ἔχουσα μακρὰ ἔστω πάντοτε. Αἱ περικεφαλαῖαι ὑμῶν καὶ οἱ θώρακες καὶ οἱ σιδηροὶ ἱματισμοὶ λίαν εἰσὶν ἱκανοὶ ἅμα καὶ τοῖς λοιποῖς ὅπλοις, καὶ ἐν τῇ συμπλοκῇ ἔσονται πάνυ ὠφέλιμα· ἃ οἱ ἐναντίοι οὐ χροῶνται, ἀλλ' οὔτε κέκτηνται. Καὶ ὑμεῖς ἔσωθεν τῶν τειχῶν ὑπάρχετε σκεπόμενοι, οἱ δὲ ἀσκεπεῖς μετὰ κόπον ἔρχονται. Διό, ὦ συστρατιῶται, γίνεσθε ἔτοιμοι καὶ στερεοὶ καὶ μεγαλόψυχοι διὰ τοὺς οἰκτιρμοὺς τοῦ θεοῦ. Μιμηθῆτε τοὺς ποτε τῶν Καρχηδονίων ὀλίγους ἐλέφαντας, πῶς τοσοῦτον πλήθος ἵππων Ῥωμαίων τῇ φωνῇ καὶ θέᾳ ἐδίωξαν· καὶ ἐὰν ζῶον ἄλογον ἐδίωξε, πόσον μᾶλλον ἡμεῖς οἱ τῶν ζῶων καὶ ἀλόγων ὑπάρχοντες κύριοι, καὶ οἱ καθ' ἡμῶν ἐρχόμενοι ἵνα παράταξιν μεθ' ἡμῶν ποιήσωσιν, ὡς ζῶα ἄλογα, καὶ χείρονές εἰσιν. Αἱ πέλται ὑμῶν καὶ ῥομφαῖαι καὶ τὰ τόξα καὶ ἀκόντια πρὸς αὐτοὺς πεμπέτωσαν παρ' ὑμῶν. καὶ οὕτως λογίσθητε ὡς ἐπὶ ἀγρίων χοίρων πληθὺν κυνήγιον, ἵνα γνώσωσιν οἱ ἀσεβεῖς ὅτι οὐ μετὰ ἀλόγων ζῶων, ὡς αὐτοί, παράταξιν ἔχουσιν, ἀλλὰ μετὰ κυρίων καὶ αὐθέντων αὐτῶν καὶ ἀπογόνων Ἑλλήνων καὶ Ῥωμαίων. Οἴδατε καλῶς ὅτι ὁ δυσσεβὴς αὐτὸς ὁ ἀμνηρᾶς καὶ ἐχθρὸς τῆς ἀγίας ἡμῶν πίστεως χωρὶς εὐλόγου αἰτίας τινὸς τὴν ἀγάπην ἣν εἰχομεν ἔλυσεν, καὶ τοὺς ὄρκους αὐτοῦ

τοὺς πολλοὺς ἠθέτησεν ἀντ' οὐδενὸς λογιζόμενος, καὶ ἑλθὼν αἰφνιδίως φρου-
 ριον ἐποίησεν ἐπὶ τὸ στενὸν τοῦ Ἀσωμάτου, ἵνα καθ' ἑκάστην ἡμέραν δύνη-
 ται βλέπειν ἡμᾶς. Τοὺς ἀγροὺς ἡμῶν καὶ κήπους καὶ παραδείσους καὶ
 οἴκους ἤδη πυριαλώτους ἐποίησε· τοὺς ἀδελφοὺς ἡμῶν τοὺς Χριστιανούς,
 ὄσους εὗρεν, ἐθανάτωσε καὶ ἡχμαλώτευσεν· τὴν φιλίαν ἡμῶν ἔλυσεν. Τοὺς δὲ
 τοῦ Γαλατᾶ ἐφιλίωσε, καὶ αὐτοὶ χαίρονται, μὴ εἰδότες καὶ αὐτοὶ οἱ ταλαί-
 πωροι τὸν τοῦ γεωργοῦ παιδὸς μῦθον, τοῦ ἐψήγνοντος τοὺς κοχλίας καὶ
 εἰπόντος ὃ ἀνόητα ζῶα καὶ τὰ ἐξῆς. Ἐλθὼν οὖν, ἀδελφοί, ἡμᾶς ἀπέκλεισε
 καὶ καθ' ἑκάστην τὸ ἀχανὲς αὐτοῦ στόμα χάσκων, πῶς εὖρη καιρὸν ἐπιτή-
 δειον ἵνα καταπίῃ ἡμᾶς καὶ τὴν πόλιν ταύτην, ἣν ἀνήγειρεν ὁ τρισμακάρι-
 στος καὶ μέγας βασιλεὺς Κωνσταντῖνος ἐκεῖνος, καὶ τῇ πανάγῳ τε καὶ
 ὑπεράγῳ δεσποίνῃ ἡμῶν θεοτόκῳ καὶ ἀειπαρθένῳ Μαρίᾳ ἀφιέρωσεν καὶ
 ἐχαρίσατο τοῦ κυρίου εἶναι καὶ βοηθὸν καὶ σκέπην τῇ ἡμετέρᾳ πατρίδι καὶ
 καταφύγιον τῶν Χριστιανῶν, ἐπίδα καὶ χαρὰν πάντων τῶν Ἑλλήνων, τὸ
 καύχημα πᾶσι τοῖς οὖσιν ὑπὸ τὴν τοῦ ἡλίου ἀνατολήν. Καὶ οὗτος ὁ ἀσεβέ-
 στατος τὴν ποτε περιφανῇ καὶ ὀμφακίζουσαν ὡς ὁδὸν τοῦ ἀγροῦ βούλεται
 ποιῆσαι ὑπ' αὐτόν. Ἡ δούλουσε σχεδόν, δύναμαι εἰπεῖν, πᾶσαν τὴν ὑφ' ἡλίου,
 καὶ ὑπέταξεν ὑπὸ τοὺς πόδας αὐτῆς Πόντον καὶ Ἀρμενίαν, Περσίαν καὶ
 Παμφλαγονίαν, Ἀμαζόνas καὶ Καππαδοκίαν, Γαλατίαν καὶ Μηδίαν, Κολ-
 χοὺς καὶ Ἰβήρας, Βοσφοριανούς καὶ Ἀλβάνους, Συρίαν καὶ Κιλικίαν καὶ
 Μεσοποταμίαν, Φοινίκην καὶ Παλαιστίνην, Ἀραβίαν τε καὶ Ἰουδαίαν, Βα-
 κτριανούς καὶ Σκύθας, Μακεδονίαν καὶ Θετταλίαν, Ἑλλάδα, Βοιωτίαν, Λο-
 κροὺς καὶ Αἰτωλοὺς, Ἀκαρνανίαν, Ἀχαΐαν καὶ Πελοπόννησον, Ἡπειρον καὶ
 τὸ Ἰλλυρικόν, Λυχνίτας κατὰ τὸ Ἀνδριατικόν, Ἰταλίαν, Τουσκίνοους, Κελτοὺς
 καὶ Κελτογαλάτας, Ἰβηρίαν τε καὶ ἕως τῶν Γαδεΐρων, Διβύαν καὶ Μαυρη-
 τανίαν καὶ Μαυρουσίαν, Αἰθιοπίαν, Βελέδας Σκούδην, Νομμίδαν καὶ
 Ἀφρικὴν καὶ Αἴγυπτον, αὐτοὺς τὰ νῦν βούλεται δουλώσαι, καὶ τὴν κυριεύου-
 σαν τῶν πόλεων ζυγῷ ὑποβαλεῖν καὶ δουλεῖν, καὶ τὰς ἁγίας ἐκκλησίας ἡμῶν,
 ἐνθα ἐπροσκυνεῖτο ἡ ἁγία τριάς καὶ ἐδοξολογεῖτο τὸ πανάγιον, καὶ ὅπου οἱ
 ἄγγελοι ἠκούοντο ὑμνεῖν τὸ θεῖον καὶ τὴν ἔνσαρκον τοῦ θεοῦ λόγον οἰκο-
 νομίαν, βούλεται ποιῆσαι προσκύνημα τῆς αὐτοῦ βλασφημίας καὶ τοῦ φλη-
 ναφοῦ αὐτοῦ ψευδοπροφήτου Μωάμεθ, καὶ κατοικητήριον ἀλόγων καὶ καμῆ-
 λων. Λοιπόν, ἀδελφοί, καὶ συστρατιῶται, κατὰ τοῦν ἐνθυμήθητε ἵνα τὸ
 μνημόσυνον ὑμῶν καὶ ἡ μνήμη καὶ ἡ φήμη καὶ ἡ ἐλευθερία αἰωνίως
 γενήσεται".

Και στραφεῖς πρὸς τοὺς Ἐνετοὺς ἐν τοῖς δεξιοῖς μέρεσιν ἱσταμένους
 ἔφη: “Ἐνετοὶ εὐγενεῖς, ἀδελφοὶ ἡγαπημένοι ἐν Χριστῷ τῷ θεῷ, ἄνδρες
 ἰσχυροὶ καὶ στρατιῶται δυνατοὶ καὶ ἐν πολέμοις δοκιμώτατοι, οἱ διὰ τῶν
 ἐστιλβωμένων ὡμῶν ὁρμαφαίων καὶ χάριτος πολλάκις πλήθος τῶν Ἀγαρηνῶν
 ἐθανατώσατε, καὶ τὸ αἷμα αὐτῶν ποταμειδῶς ἐκ τῶν χειρῶν ὑμῶν ἔρρευσε,

τῇ σήμερον παρακαλῶ ὑμᾶς ἵνα τὴν πόλιν ταύτην τὴν εὐδοσκομένην ἐπὶ τοσαύτῃ συμφορᾷ τοῦ πολέμου ὀλοφύχως καὶ ἐκ μέσου ψυχῆς γένητε ὑπερασπισταί. Οἴδατε γὰρ καλῶς, καὶ δευτέραν πατρίδα καὶ μητέρα αὐτὴν ἀενάως εἴχετε· διὸ καὶ ἐκ δευτέρου πάλιν λέγω καὶ παρακαλῶ ἵνα ἐν αὐτῇ ὦρα ὡς φιλόπιστοί τε καὶ ὁμόπιστοι καὶ ἀδελφοὶ ποιήσητε". Εἴτα στραφεὶς ἐν τοῖς ἀριστεροῖς μέρεσι λέγει τοῖς Λιγουρίταις : "ὦ Λιγουρίται, ἐντιμώτατοι ἀδελφοί, ἄνδρες πολεμισταὶ καὶ μεγαλοκάρδιοι καὶ φημιστοί, καλῶς οἴδατε καὶ γινώσκετε ὅτι ἡ δυστυχὴς αὕτη πόλις πάντοτε οὐκ ἔμοι μόνον ὑπῆρχεν, ἀλλὰ καὶ ὑμῖν διὰ πολλά τινα αἷτια. Ὑμεῖς μὲν πολλάκις μετὰ προθυμίας αὐτῇ ἐβοηθήσατε, καὶ συνδρομῇ ὑμετέρᾳ ἐλυτρώσατε ἀπὸ τῶν Ἀγαρηνῶν τῶν αὐτῆς ἐναντίων. Τὰ νῦν πάλιν ὁ καιρὸς ἐστὶν ἐπιτήδεος ἵνα δεῖξητε εἰς βοήθειαν αὐτῆς τὴν Χριστῷ ἀγάπην καὶ ἀνδρίαν καὶ γενναϊότητα ὑμῶν". Καὶ πληθυντικῶς στραφεὶς πρὸς πάντας εἶπεν : "Οὐκ ἔχω καιρὸν εἰπεῖν ὑμῖν πλείονα. Μόνον τὸ τεταπεινωμένον ἡμέτερον σκῆπτρον εἰς τὰς ὑμῶν χεῖρας ἀνατίθηναι, ἵνα αὐτὸ μετ' εὐνοίας φυλάξητε. Παρακαλῶ δὲ καὶ τοῦτο καὶ δέομαι τῆς ὑμετέρας ἀγάπης, ἵνα τὴν πρόπουσαν τιμὴν καὶ ὑποταγὴν δώσητε τοῖς ὑμετέροις στρατηγοῖς καὶ δημάρχοις καὶ ἑκατοντάρχοις, ἕκαστος κατὰ τὴν τάξιν αὐτοῦ καὶ τάγμα καὶ ὑπηρεσίαν. Γνωρίσατε δὴ τοῦτο. Καὶ ἐὰν ἐκ καρδίας φυλάξητε τὰ ὅσα ἐνετειλάμην ὑμῖν, ἐλπίζω εἰς θεὸν ὡς λυτρωθείμεν ἡμεῖς τῆς ἐνεστώσης αὐτοῦ δικαίας ἀπειλῆς. Δεύτερον δὲ καὶ ὁ στέφανος ὁ ἀδαμάντινος ἐν οὐρανοῖς ἐναπόκειται ὑμῖν, καὶ μνήμη αἰώνιος καὶ ἄξιος ἐν τῷ κόσμῳ ἔσεται". Καὶ ταῦτα εἰπὼν καὶ τὴν δημηγορίαν τελήσας καὶ μετὰ δακρύων καὶ στεναγμῶν τὸν θεὸν εὐχαριστήσας, οἱ πάντες ὡς ἐξ ἐνὸς στόματος ἀπεκρίναντο μετὰ κλανθμοῦ λέγοντες "ἀποθάνωμεν ὑπὲρ τῆς Χριστοῦ πίστεως καὶ τῆς πατρίδος ἡμῶν". Ἀκούσας δὲ ὁ βασιλεὺς καὶ πλεῖστα εὐχαριστήσας καὶ πλείστας δωρεῶν ἐπαγγελίας αὐτοῖς ἀπηγγείλατο. Εἴτα πάλιν λέγει : "Λοιπόν, ἀδελφοὶ καὶ συστρατιῶται, ἕτοιμοι ἔστε τῷ πρωτῷ. Χάριτι καὶ ἀρετῇ τῇ παρὰ τοῦ θεοῦ ὑμῖν δωρηθείσῃ, καὶ συνεργούσης τῆς ἁγίας τριάδος, ἐν ἣ τὴν ἐλπίδα πᾶσαν ἀνεθέμεθα, ποιήσωμεν τὸν ἐναντίους μετὰ αἰσχύνῃς ἐκ τῶν ἐντεῦθεν κακῶς ἀναχωρήσωσιν » ¹.

Τέλος, ἡ τρίτη διατύπωσις τῆς δημηγορίας περιέχεται ἐν τῷ Χρονικῷ περὶ τῶν Τούρκων σουλτάνων, γραφέντι κατὰ τὴν πρώτην εἰκοσαετηρίδα τοῦ ΙΓ' αἰῶνος εἰς δημῶδη γλῶσσαν παρ' ἀγνωστού Χρονογράφου καὶ σφζομένῃ ἐν τῷ ὑπ' ἀριθ. 111 Βαρβερινῷ ἑλληνικῷ κώδικι τῆς Βατικανῆς βιβλιοθήκης. Τὸ Χρονικὸν τοῦτο ἀκολουθεῖ ποικίλας πηγὰς καί, εἰδικώτερον, διὰ τὸ σημαν-

1. Σφραγίστης, σελ. 271 - 279. Παρὰ Ν. Β. Τωμαδάκη, Δούκα - Κριτοβούλου - Σφραντζῆ - Χαλκοκονδύλη, Περί ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἐνθ' ἀν., σελ. 187 - 190.

τικώτερον τμήμα τῆς ἀφηγήσεως τὴν Ἱστορίαν τοῦ Χαλκοκονδύλη, διὰ τὴν περιγραφὴν τῆς ἀλώσεως τὴν Ἑκθεσιν τοῦ Λεονάρδου τοῦ Χίου καὶ διὰ τὸ τελευταῖον τμήμα τὰς αὐτὰς πρὸς τὸν Γιονίω πηγὰς¹. Οὕτω καὶ ἡ περιγραφὴ τῆς ὅλης προετοιμασίας κατὰ τὴν παραμονὴν τῆς ἀλώσεως, ὡς καὶ ἡ δημηγορία τοῦ Παλαιολόγου ἀκολουθοῦν πιστῶς, εἰς τινα δὲ σημεῖα ἀποτελοῦν ἀπλὴν μετάφρασιν, τῆς Ἑκθέσεως τοῦ Λατίνου ἀρχιεπισκόπου, ἐξαιρουμένων ὀλίγων χωρίων, εἰς τὰ ὅποια ὁ Χρονογράφος εἶναι συντομώτερος τοῦ προτύπου². Κατὰ τὸ Χρονικὸν τοῦτο τὸ κείμενον τῆς δημηγορίας ἔχει ὡς κάτωθι :

« Τότε ἔκραξε ὁ βασιλεὺς ὅλους τοὺς ἄρχοντες καὶ τοὺς καπετανεῖους καὶ ὅλους τοὺς ἄνδρες τοῦ πολέμου καὶ τοὺς ἐπίλοιπους τῆς χώρας καὶ ἄρχισε εἶπε τοὺς λόγους ἐτούτους, λέγοντας : «Θεωρῶ, ἀδελφοί μου ἄρχοντες καὶ καπετάνιοι καὶ ἐσεῖς ὁ ἐπίλοιπος λαός, ὅπου ἀκαταροῦμε τὴν ἡμέραν τοῦ πολέμου, ἐσεῖς ὅπου πάντα ἐπολεμᾶτε τοὺς ἐχθροὺς τῶν χριστιανῶν ἀνδρειωμένα, σὰς εἶναι παραδομένη ἡ πατρίδα σας ἡ εὐγενική, ὅπου ὁ φθονερός Τοῦρκος ὁ σουλτὰν Μεχεμέτης, ὅπου ἔχει σήμερα πενήντα δύο ἡμέρες ὅπου μᾶς πολεμᾷ μέρα καὶ νύκτα. Καὶ τὸ περισσότερο, ὅπου εἶναι τὰ τειχία μας χαλασμένα καὶ ἐρρίχθαι λιθάρια καὶ πλῆθος σαῖττες ἀπάνω σας καὶ ἐσεῖς, μὲ τὴν βοήθειαν τοῦ Θεοῦ, τίς ἐμποδίζετε καὶ τοὺς ἐρρίχγετε κάτω. Λοιπὸν ὀλπίζω εἰς τὸν Θεὸ καὶ εἰς τὰ χέρια σας τὰ ἀνδρειωμένα μὲ τὰ ἄρματα σας, ὅτι ἐκεῖνο τὸ πλῆθος τῶν Τούρκων, τῶν ἄγριων καὶ βαρβάρων, ὅπου τρέχουνε μὲ μεγάλες φωνὰς καὶ ἀπετοῦσι ἀμέτρητες σαῖττες, οἱ ὅποῖες δὲν σὰς βλάβουνε ποσῶς, διατὶ ἔχετε ἄρματα σιδερά καὶ καλά σκουτάρια. Καὶ διὰ τοῦτο μὴ δειλιάσετε, ἀδελφοί μου, ἀπὸ τοὺς ἐχθροὺς· καὶ κάμει χρεῖα νὰ εἴστε θαρσεῖς καὶ ἄνδραιοι, διατὶ αὐτοὶ οἱ ἐχθροὶ εἶναι ζῶα, καὶ ἕνας ἄνθρωπος διώχνει πολλὰ ζῶα. Οὕτως νὰ τοὺς ἀποδιώχγετε ὡσὰν ζῶα, διατὶ καὶ ὁ αὐτὸς ὁ σουλτάνος ἔκαμε ὡσὰν ζῶ ὅπου εἶναι, ὅπου εἶχαμε ἀγάπη μὲ ὄρκον καὶ ἄφησε τὸν ὄρκον του καὶ ἄφησε τὴν ἀγάπην καὶ ἔκαμε ἀμάχη ἄδικη. Καὶ ἔδραμε ἀπὸ τὴν Ἀνδριανούπολιν καὶ ἔκαμε ὡσὰν τὸ ζῶ καὶ ἦρθε εἰς τὰ χωρία μας καὶ ἐκατάσφαξε τοὺς χωριάτες μας, ὅπου ἐκατοικούσανε ὅσω εἰς τὸν καιρὸ ὅπου ἐθερίζανε, καὶ ἐσκλάβωσε πολλοὺς. Καὶ τώρα πολεμᾷ τὴν Πόλιν, ὅπου τὴν ἔκτισε ὁ μέγας Κωνσταντίνος καὶ ἦτονε τέντια καὶ σκέπος τῆς πατρίδας καὶ βοήθεια τῶν χριστιανῶν καὶ δύναμις τῶν Ῥωμαίων· καὶ τώρα βούλεται νὰ χαλάσῃ τὴν βασιλείαν μας καὶ νὰ τζαλοπατήσῃ καὶ τὴν ἐκκλησίαν τοῦ Χριστοῦ, νὰ τήνῃ κάμῃ στάβλος τῶν ἀλόγων του.

1. Γ. Θ. Ζώρ α, Χρονικὸν περὶ τῶν Τούρκων σουλτάνων, ἔνθ' ἄν., σελ. 319 - 345.

2. Γ. Θ. Ζώρ α, Χρονικὸν περὶ τῶν Τούρκων σουλτάνων, ἔνθ' ἄν., σελ. 203 ἑπ.

Ἦ ἄρχοντες, ὦ καπετάνοι ἀδελφοί μου, ὦ παιδιά παλληκάρια τοῦ Χριστοῦ, πασκίσετε καὶ πολεμήσετε νὰ κληρονομήσετε τὴν βασιλείαν τῶν οὐρανῶν. Καὶ ἐσεῖς, ὦ ἀδελφοὶ Γενουβήσοι ἀνδρειωμένοι, ὅπου ἐνίκησετε πολλοὺς πολέμους καὶ εἰστε πάντα σας βοηθοὶ εἰς τὴν βασιλείαν τῆς Πόλης, τῆς μητέρας σας, εἰσὲ πολλοὺς πολέμους τῶν Τούρκων καὶ τοὺς ἐνικᾶτε. Ἦ Βενετζάνοι ἀδελφοί, δεῖξετε τὴν ἀνδρεία σας μὲ τὰ σπαθία σας, ὅπου πολλὰς βολὰς ἐχύσετε τὸ αἷμας τῶν Τούρκων ὅπου θυμοῦμαι ὁ Λονρδάνος, τζιντιλόμος Βενετζάνος, ὅπου ἦτονε καπετάνιος τζενεράλες εἰς τὴν ἀρμάδα σας, καὶ ἐπολέμησε μὲ τὰ κάτεργα τῶν ἐχθρῶν καὶ τὰ ἐκαταχάλασε. Λοιπὸν καὶ ἐσεῖς ὅπου εὐρέθητε ἐδῶ, ζωστήτε τὰ σπαθία σας εἰσὲ τοῦτον τὸν τιμημένον πόλεμον διὰ νὰ τιμηθῇτε ἐκ Θεοῦ καὶ ἀνθρώπων. Καὶ ἐσεῖς, ὁ ἐπίλοιπος λαὸς ὅπου μέλλει νὰ πολεμήσετε, νὰ ὑποτάσσετε τοὺς καπετανέους σας καὶ τοὺς μεγαλύτερους. Καὶ βάλετε καλὰ εἰς τὸ νοῦ σας διὸ ἐτούτῃ ἡ μέρα ἐναι ὅπου μέλλει νὰ τιμηθῇτε, διατί, ἂν ἐσεῖς χάσετε μία στάλα αἵμας, θέλετε λάβει τὸ στέφανο τοῦ μαρτυρίου ὅπου εἶναι ἀτελεύτητον¹.

Καὶ ἔωσσε καὶ ἐτελείωσε ὁ βασιλεὺς τὴν δμιλίαν του. Ἀκόμη εἶπε καὶ τοῦτο : “Ἐτοιμασθῇτε τὴν αὖριον, ὅπου ἐναι ἡ ἡμέρα τοῦ πολέμου”. Καί, ὥσάν ἤκούσανε τὰ λόγια τοῦ βασιλέως, ἐπήρανε θάρσος καὶ ἀφήσανε πᾶσαν ἄλλην ἔννοιαν καὶ ἐτοιμάστησαν².

Ἐκ τοῦ περιεχομένου καὶ τῶν τριῶν διατυπώσεων προκύπτει, ὅτι ἡ δημιουργία τοῦ αὐτοκράτορος ὑπῆρξεν ἐξόχως ἐνδιαφέρουσα καὶ ἐπιβλητικὴ κατὰ τὰς ἱστορικὰς ἐκείνας ὥρας, καθ’ ἃς διεκυβέυετο ἡ μοῖρα τῆς αὐτοκρατορίας.

Κατὰ τινὰς περιγραφάς³, τὸ φυσικὸν περιβάλλον καθίστα ἐτι μᾶλλον ἐπιβλητικὸς τοὺς λόγους τοῦ τελευταίου Ἑλληνος βασιλέως. Ἡ ἐσπέρα τῆς 28ης Μαΐου, καθὰ ἀναφέρει τὸ Σλαβονικὸν Χρονικόν, ἦτο σκοτεινὴ καὶ νεφελώδης, ἐνῶ ἡ ἐπερχομένη καταθληπτικὴ νύξ εὐρίσκετο ἐν πλήρει ἀρμονίᾳ πρὸς τὴν ψυχικὴν διάθεσιν τῶν πολιορκουμένων. Ἡ φωνὴ τοῦ μάρτυρος ἀρχηγοῦ, σοβαρὰ καὶ συγκεκριμένη, εὗρεν ἀπήχησιν, ὥς βάλαμον παρηγορίας εἰς τὰς τραγικῶς δοκιμαζομένας ψυχὰς τῶν πολεμιστῶν. Εἰς τὰς καρδίας τῶν ἡρώων ἐκείνων, οὔτινες, τονωθέντες ὑπὸ τῆς προσευχῆς καὶ τῶν λιτανειῶν, εἶχον λάβει πλέον τὴν ἀπόφασιν νὰ ζήσουν ἐλεύθεροι ἢ νὰ θυσιάσθωσιν ὑπὲρ τῆς πίστεως καὶ τῆς πατρίδος, οἱ λόγοι τοῦ Κωνσταντίνου Παλαιολόγου προεκάλεσαν βαθυτάτην συγκίνησιν.

Τὴν σκληρὰν ἀπογοήτευσιν διεδέχθη ἡ ἀποφασιστικότης, τὸν φόβον ἡ ἐλπίς. « Ἀκούσαντες δὲ — γράφει ὁ Σφραντζῆς — οἱ δυοινοὶ τῆς Ῥωμαιοῦ

1. Γ. Θ. Ζώρ α, Χρονικὸν περὶ τῶν Τούρκων σουλτάνων, ἐνθ’ ἀν., σελ. 88 - 89.

2. Βλ. ἰδίᾳ τὴν σχετικὴν περιγραφὴν ὑπὸ Γ. Σλουμβερξέ, Κωνσταντίνος Παλαιολόγος κ.λ., ἐνθ’ ἀν.

καρδίαν ὡς λέοντες ἐποίησαν, καὶ ἀλλήλοις συγχωρηθέντες ἤτουν εἰς τῷ ἐτέρῳ καταλλαγῆναι, καὶ μετὰ κλανυμοῦ ἐνηγκαλίζοντο, μήτε φιλιτάτων τέκνων μνημονεύοντες οὔτε γυναικῶν ἢ πλοῦτου φροντίζοντες, εἰ μὴ μόνον τοῦ ἀποθανεῖν ἵνα τὴν πατρίδα φυλάξωσι. Καὶ ἕκαστος ἐν τῷ διατεταγμένῳ τόπῳ ἐπανέστρεψε, καὶ ἀσφαλῶς ἐποιοῦν ἐν τοῖς τείχεσι τὴν φυλακὴν »¹.

Ἐγένετο ὅμως ποτὲ ἐν τῇ πραγματικότητι ἡ δημηγορία αὕτη τοῦ τελευταίου αὐτοκράτορος ; Παρὰ τὴν συγκινητικὴν καὶ ἐπιβλητικὴν περιγραφὴν τὴν ὅποιαν παρέχει ὁ Σλουμπερζέ καὶ παρὰ τὸ ἐλκυστικὸν τῆς εἰκόνης, τὸ προῶγμα φαίνεται μᾶλλον ἀπίθανον. Οὐδεμία, ὡς ἐλέχθη, ἑλληνικὴ πηγὴ ἀναφέρει ἀπ' εὐθείας τὴν δημηγορίαν ἢ κάμνει ἔστω ἀμέσως ἢ ἐμμέσως λόγον περὶ αὐτῆς. Ἡ ὑπὸ τοῦ Σφραντζῆ καὶ τοῦ συγγραφέως τοῦ Χρονικοῦ γενομένη μνεία δὲν ἀποτελεῖ εἰμὴ ἀπλὴν ἐπανάληψιν τοῦ κειμένου καὶ τῶν πληροφοριῶν τοῦ Λεονάρδου, τὸν ὅποιον ἀκολουθοῦν ἀμφοτέροι ἐν τῇ ἐκθέσει τῶν περὶ τὴν ἄλωσιν γεγονότων. Εὐλόγως ἐπομένως γεννᾶται ἡ ἀμφιβολία, μήπως ἡ ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ αὐτοκράτορος φερομένη δημηγορία εἶναι μᾶλλον ἐπινόημα τῆς φαντασίας τοῦ Λατίνου ἀρχιεπισκόπου, εὐστόχως παρ' αὐτοῦ ἐφευρεθεῖσα εἴτε διὰ λόγους καθαῶς ψυχολογικούς, ἵνα προσδώσῃ μεγαλυτέραν ἐπιβλητικότητα καὶ πειστικότητα εἰς τὴν περιγραφὴν τῶν τελευταίων στιγμῶν, αἵτινες προηγήθησαν τῆς ἀλώσεως, εἴτε, ὅπερ καὶ πιθανώτερον, εἰς λόγους πολιτικούς, ἵνα — ἐν ἀντιθέσει πρὸς τοὺς λόγους τοὺς ὁποίους βραδύτερον ὁ Κριτόβουλος ἔθεσεν εἰς τὰ χεῖλη τοῦ Μωάμεθ² — λάβῃ τὴν εὐκαιρίαν νὰ ἐπαινέσῃ τὴν δρᾶσιν τῶν ἐν τῇ βασιλευούσῃ ἀγωνιζομένων Ἰταλῶν καὶ ἐξάρῃ τὴν παρ' αὐτῶν προσενεχθεῖσαν συνδρομὴν³.

Εἶναι πάντως βέβαιον, ὅτι μόνος ὁ Λεονάρδος ἐσκέφθη νὰ κάμῃ λόγον περὶ τῆς δημηγορίας τοῦ Παλαιολόγου καὶ ὅτι ὁ Σφραντζῆς καὶ ὁ Χρονογράφος, ἔχοντες ὑπ' ὄψιν τὸ κείμενον αὐτοῦ, ἐπανάλαβον μὲ μικρὰς ἀλλαγὰς τὰς αὐτὰς πληροφορίας. Ἡ ὑπόθεσις αὕτη παρέχει τὴν ἐξήγησιν εἰς τὴν παρατήρησιν τοῦ Σλουμπερζέ, ὅστις, ἀναφερόμενος εἰς τὴν δημηγορίαν τοῦ Παλαιολόγου, λέγει, ὡς εἶδομεν, ὅτι : « εἰς τὰ νεώτερα ἡμῶν πνεύματα φαίνεται ὡς ὁμιλία καλογηρικὴ μᾶλλον ἢ ὡς λόγος βασιλέως καὶ στρατιωτικοῦ ἀρχηγοῦ »⁴. Εἰς τὴν πραγματικότητα, ἡ δημηγορία δὲν ἦτο τοῦ βασιλέως, ἀλλ' ὁμιλία καλογηρικὴ τοῦ δυτικοῦ ἱερωμένου.

1. Σφραντζῆς, σελ. 279. Παρὰ Ν. Β. Τωμαδάκη, Δούκα - Κριτοβούλου - Σφραντζῆ - Χαλκοκονδύλη, Περὶ ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἔνθ' ἀν., σελ. 190.

2. Ὁ Κριτόβουλος, ὡς θέλει λεχθῇ, ζητεῖ νὰ παρουσιάσῃ ὅλους ἐπουσιώδη καὶ μηδισμινὴν τὴν συμβολὴν τῶν ξένων.

3. Ὁ Λεονάρδος ὁ Χῖος ζητεῖ νὰ παρουσιάσῃ ὡς σημαντικὴν καὶ ἀξιόλογον τὴν κατὰ τὴν ἀμυναν τῆς Κωνσταντινουπόλεως συμβολὴν τῶν Ἰταλῶν μισθοφόρων.

4. Γ. Σλουμπερζέ, Κωνσταντίνος Παλαιολόγος κ.λ., ἔνθ' ἀν., σελ. 308.

Γ'

Ἰδωμεν τώρα τὰ κατὰ τὴν δημηγορίαν τοῦ Τούρκου σουλτάνου.

Εἶναι γνωστόν, ὅτι ὁ ἀγέρωχος καὶ ἀτρόμητος οὗτος μονάρχης, ἀφοῦ πολλὰς καὶ σημαντικὰς κατήγαγε νίκας, αὐξήσας τὴν αὐτοκρατορίαν του, ἀπεφάσισεν, ὅπως πάσῃ θυσίᾳ καταλάβῃ τὴν βασιλεύουσαν, βέβαιος ὅτι μόνον κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον θὰ ἡδύνατο νὰ προσδώσῃ καὶ εἰς ἑαυτὸν καὶ εἰς τὸ κράτος του ἰδιαιτέραν δόξαν καὶ αἴγλην. Ἄλλ' ἡ ἐπιχείρησις δὲν ὑπῆρξεν εὐχερῆς. Ἐπὶ μακρὰς ἡμέρας πολιορκεῖ τὴν ἀνίσχυρον καὶ τῶν πάντων ἑσπερημένην πρωτεύουσαν, ἡ εὐψυχία ὅμως τοῦ αὐτοκράτορος καὶ ἡ ἀποφασιστικότης τῶν εὐαρίθμων πολεμιστῶν ἀποτελοῦν ἀνέλπιστον καὶ ἀπροσδόκητον ἐμπόδιον.

Ἀρχηγοὶ τινες τοῦ τουρκικοῦ στρατοῦ ὑποδεικνύουν ἥδη τὴν ἀνάγκην ἐγκαταλείψως τοῦ ἀγῶνος καὶ συμβιβασμοῦ¹. Ἄλλ' ὁ Μωάμεθ, τὸν ὁποῖον ἐξωθοῦν ἄλλοι σύμβουλοί του, ἀποφασίζει νὰ δώσῃ τὴν τελικὴν μάχην. Ἵνα ἐμψυχώσῃ δὲ τοὺς στρατιώτας του, ζητεῖ νὰ πείσῃ αὐτοὺς περὶ τῆς περαιτέρω ἀδυναμίας τῶν πολιορκουμένων εἰς ἀντίστασιν καί, κυρίως, περὶ τῶν πλουσίων λαφύρων, τῶν ὁποίων θὰ γίνουν κύριοι μετὰ τὴν ἄλωσιν. Ἐπὶ τρεῖς ἡμέρας θὰ ἔχουν πλήρη ἐλευθερίαν νὰ λεηλατήσουν, νὰ δηλώσουν, νὰ αἰχμαλωτίσουν.

Ἀκριβῶς ἵνα ἀνακοινώσῃ ταῦτα ἀπεφάσισε, κατὰ τινας πηγὰς, νὰ ἐπικοινωνήσῃ πρὸς τοὺς συμπολεμιστάς του. Ἄλλ' ἄρα γε ὁμίλησεν ὁ ἴδιος πρὸς αὐτοὺς ἢ ἠρκέσθη νὰ διαλαλήσῃ διὰ κηρύκων ἢ ἄλλων ἐνδιαμέσων προσώπων τὰς ἀποφάσεις του ; Οἱ Ἕλληνες ἱστορικοὶ παρέχουν ἐν προκειμένῳ διαφόρους καὶ ἱκανῶς μεταξύ των ἀφισταμένας εἰδησεις.

Ὁ Δοῦκας οὐδὲν τὸ θετικὸν καὶ συγκεκριμένον περὶ τῆς ὁμιλίας τοῦ σουλτάνου ἀναφέρει, περιοριζόμενος ἀπλῶς καὶ ἀορίστως νὰ εἴπῃ, ὅτι μετὰ τῶν δύο ἀντιπάλων ἀρχηγῶν ἀντηλλάγησαν βραχέα μηνύματα, προσθέτει δὲ ὅτι, μετὰ τὴν ἀρνητικὴν περὶ παραδόσεως τῆς πόλεως ἀπάντησιν τοῦ Παλαιολόγου, ὁ Μωάμεθ ὥρισεν νὰ διαλαλῇ εἰς τὴν στρατιὰν ἡ ἡμέρα τῆς ἐπιθέσεως καὶ ὅτι θὰ ἐπιτρέψῃ τὴν λεηλασίαν εἰς τοὺς νικητάς. Ἡ διατύπωσις εἶναι ὅμως ἀσαφὴς καὶ ἀμφίβολος, ἐπιτρέπονσα διάφορα συμπεράσματα. Ἐνῶ ἐν ἀρχῇ πληροφορεῖ, ὅτι ὁ σουλτάνος ἐμμέσως (ὥρισε διαλαλίας γενέσθαι) ἀνεκοίνωσε τὰς ἀποφάσεις του, αἱ τελευταῖαι λέξεις (ἔστω-

1. Κατὰ τὰς πηγὰς, ὁ πρῶτος βεζύρης τοῦ Μωάμεθ τοῦ Β' Χαλίλ πασᾶς, εὐρισκόμενος εἰς μυστικὰς συνεννοήσεις μὲ τὸν Κωνσταντῖνον τὸν Παλαιολόγον, προσεπάθησεν νὰ πείσῃ τὸν σουλτάνον, ὅπως ἐγκαταλείψῃ τὴν πολιορκίαν καὶ ἔλθῃ εἰς συμβιβασμὸν πρὸς τοὺς Ἕλληνας. Βλ. Γ. Θ. Ζώρ α, Χρονικὸν περὶ τῶν Τούρκων σουλτάνων, ἐνθ' ἀν., σελ. 215 ἐπ., καὶ ἀνωτέρω, σελ. 513.

σαν ὑμῶν κέρδη) δύνανται νὰ θεωρηθοῦν ὡς μυρτυροῦσαι ἀπ' εὐθείας λόγον τοῦ Μωάμεθ πρὸς τοὺς στρατιώτας του. Γράφει ἐπὶ λέξει ὁ Δούκας :

« Ταῦτα ἀκούσας ὁ τύραννος, καὶ ἀπογόνους τὴν εἰρηνικὴν τῆς πόλεως παραδοσίαν, ὥρισε διαλαλίας γενέσθαι ἐν πάσῃ τῇ στρατιᾷ, καὶ ἐδήλωσε τὴν ἡμέραν τοῦ πολέμου, ὁμόσας ὡς οὐκέτ' ἄλλο χρήζει κέρδος πλὴν τὰς οἰκοδομὰς καὶ τὰ τεῖχη τῆς πόλεως, τὸν δ' ἄλλον ἅπαντα θησαυρὸν καὶ αἰχμαλωσίαν ἔστωσαν ὑμῶν κέρδη. Τότε οἱ πάντες εὐφήμησαν »¹.

Ὁ Χαλκοκονδύλης ἀναφέρει, ὅτι ὁ σουλτάνος ἀπηύθυνε σύντομον μὲν, ὅμως ἄμεσον καὶ προσωπικὴν προσφώνησιν (συγκαλέσας τοὺς νεήλδους ἔλεγε τοιάδε), τονίζων τὴν βεβαιότητα, ὅτι οἱ συμπολεμισταὶ του θὰ τηρήσουν τὴν δοθείσαν ὑπόσχεσιν ὅπως ἀγωνισθοῦν ἐρρωμένως καὶ ὑποσχόμενος μεγάλα δφέλη — γυναικας, παιδία, πλοῦτη — μετὰ τὴν ἄλωσιν. Γράφει ὁ Χαλκοκονδύλης :

« Οἱ μὲν οὖν Ἕλληνες ἐς τοσοῦτον ἐξεφέροντο, ἐς ὅσον μοι δεδήλωται βασιλεὺς δέ, ὡς αὐτῶ τὰ ἐς τὴν προσβολὴν παρεσκεύαστο, συγκαλέσας τοὺς νεήλδους ἔλεγε τοιάδε : « Ἄνδρες νεήλδεις καὶ ἐμοὶ παῖδες, τὰ κάλλιστα αἰεὶ, ὅποι ἂν στρατεύωμαι, ἀριστεύοντες, ἐφ' ὑμῖν ἥδη ἐστὶν ἀλῶναι τήνδε τὴν πόλιν. Ἴστε δὲ καὶ τόδε. Ὅποτε ἐπειρώμην ὑμᾶς, ἐφάσκετε ἀλώσιμον εἶναι τὴν πόλιν, εἰ μόνον τὰ τεῖχη ὑμῖν καταβάλλοιμι. Περιάγων δὲ ὑμᾶς ἐπηρόμην, εἰ ἱκανῶς καταβέβληται ἥδη τοῦ τεύχους· καὶ ἐς ὅσον ὑμῖν ἱκανῶς ἔχειν ἔδοξε, κατεβάλλετο. Νῦν δὲ ἐπειδὴ ὥρα ἐστὶ τὴν προσβολὴν ποιεῖσθαι, τάδε προτίθεμαι. Ὑμεῖς ἀπανταχῇ δόξαν παρὰ τοῖς προγόνοις καὶ ἐμοὶ εὐκλεῇ ἀνελόμενοι συγκατεργάζεσθε τὴν βασιλείαν ἐμοί. Ἴστε δὴ οὖν, ὅσαι ὑπαρχαίαι ἔν τε τῇ Ἀσίᾳ καὶ ἐν τῇ Εὐρώπῃ τυγχάνουσιν ὄντα, τούτων τὴν βελτίω δώσω τῷ πρώτῳ ἀναβάντι ἐπὶ τὸ διάφραγμα. Τιμήσω δὲ τοῦτον, οἷα εἰκός, καὶ ἀμείψομαι, ἀρχὴν παρεχόμενος εὐδαίμονα, καὶ ἀποδείξω μακαρίζόμενον ὑπὸ τῶν τοῦ ἡμετέρου γένους ἀνθρώπων. Ὅν δ' ἂν αἰσθώμαι ἐν σκηναῖς ἀναστρεφόμενον καὶ μὴ μαχόμενον ἐς τὸ τεῖχος, οὐδ' ἂν εἰ πετόμενος κατὰ τὰ πτηνὰ ἀποδραῖν, ἱκανῶς ἔσται αὐτῷ ἀποφυγεῖν, μὴ τὰ ἔσχατα παθόντι ἀποθανεῖν. Ἴτε δὴ οὖν ἐπὶ τὸν ἀγῶνα τοῦτον, κάλλιστόν τε καὶ ὀλβιώτατον· ἀνδράποδά τε γὰρ ἔσται ὑμῖν πολλοὺ ἄξια καὶ γυναικας καὶ παῖδες, καὶ πλοῦτος ἐν τῇ πόλει πολὺς »².

Τὰ αὐτὰ περιπτου πρὸς τὸν Χαλκοκονδύλην, ἀλλ' ἐν τινι μέτρῳ ἐκτενέ-

1. Δούκας, σελ. 280-281. Παρὰ Ν. Β. Τωμαδάκη, Δούκα - Κριτοβούλου - Σφραντζῆ - Χαλκοκονδύλη, Περὶ ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἐνθ' ἄν., σελ. 60.

2. Χαλκοκονδύλης, σελ. 157. Παρὰ Ν. Β. Τωμαδάκη, Δούκα - Κριτοβούλου - Σφραντζῆ - Χαλκοκονδύλη, Περὶ ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἐνθ' ἄν., σελ. 219.

στερον, ἐπαναλαμβάνει καὶ ὁ Σφραντζῆς, προσθέτων ὅτι ὁ σουλτάνος διεβεβαίωσε τοὺς στρατιώτας του ὅτι, ἂν μὲν ἀποθάνουν κατὰ τὴν μάχην, ἀναμένει αὐτοὺς ὁ Προφήτης ἐν τῷ παραδείσῳ, ἂν δὲ νικήσουν, ἄφθονα καὶ πολυτελῆ δῶρα. Ἡ φράσις «*δημηγορῶν ταῦτα ἔφη*», μαρτυρεῖ ὅτι καὶ ὁ ἱστορικός οὗτος ἀποδέχεται τὴν πληροφορίαν περὶ αὐτοῦ εὐθείας ἐπικοινωνίας τοῦ σουλτάνου μετὰ τοῦ στρατοῦ του. Γράφει ὁ Σφραντζῆς :

«*“Ω τέκνα φίλιτα, παρὰ τοῦ θεοῦ καὶ τοῦ αὐτοῦ προφήτου Μωάμεθ καὶ ἐμοῦ τοῦ δούλου αὐτοῦ δέομαι καὶ παρακαλῶ ὑμᾶς ἵνα ἐπὶ τὴν αὐριον ἄξιον ἔργον μνήμης αἰωνίου ποιήσητε, ὥς καὶ οἱ πρὸ ἡμῶν πανταχοῦ ἕως τοῦ νῦν, ὥς φανερόν ἐστιν, ἐποίησαν, καὶ μετὰ προθυμίας καὶ γενναιότητος καὶ μεγαλοφυχίας τοὺς τείχους ἄνωθεν μετὰ τῶν κλιμάκων ὥς περὶ τοὶ διέλθοντες καὶ τὴν φήμην ἣν οἱ πρὸ ἡμῶν, ὥς εἴπομεν, ἐκέδοντες καὶ ὁ θεὸς ἐχαρίσατο, μὴ γένοιτο ἵνα ἡμεῖς ἀπολέσωμεν αὐτήν, ἀλλὰ μάλιστα νῦν ἡ ὥρα ἡγγικεν ἵνα αὐτὴν πολυπλασίως αὐξήσωμεν”*. Καὶ ἑτέρους πολλοὺς λόγους στρατιωτικοὺς εἰπὼν αὐτοῖς διέγειρε τούτους εἰς μεγαλοφυχίαν, ἵνα γενναίως πράξωσιν. Εἰτα λέγει : “Καὶ ἐὰν καὶ ἐξ ἡμῶν τινὲς ἀποκτανθῶσιν, ὥς ἔθος ἐστὶν ἐν τοῖς πολέμοις, γεγραμμένον ἐπὶ τῆς κεφαλῆς αὐτοῦ, καλῶς οἴδατε διὰ τοῦ ἡμετέρου κορᾶν τί φησιν ὁ προφήτης, ὅτι ὁ ἀποθανὼν ἐν καιρῷ τοιοῦτῳ ὁλόσωμος ἐν τῷ παραδείσῳ μετὰ τοῦ Μωάμεθ ἀριστήσῃ καὶ πιεῖ, καὶ μετὰ παίδων καὶ μετὰ γυναικῶν ὥραιων καὶ παρθένων ἐν τόπῳ χλοερῷ καὶ μεμυρισμένῳ ἄνθουσιν ἀναπανθῇ, καὶ ἐν λουτροῖς ὥραιότατοις λουσθῇ, καὶ ἐν ἐκείνῳ τῷ τόπῳ ἐκ θεοῦ ἔξει ταῦτα. Ἐνταῦθα δὲ πάλιν ἐξ ἐμοῦ πᾶς ὁ ἐμὸς στρατὸς καὶ ἄρχοντες τῆς αὐλῆς μου, ἐὰν νικήσωμεν, ὁ μισθὸς ὃν ἔξουσιν παρ’ ἐμοῦ, κατὰ τὴν ἀναλογίαν ἐκάστου διπλασιῶν ἔσται οὗ τὰ νῦν ἔχουσιν, ὃς ἀπὸ τοῦ νῦν ἄρξεται ἕως τέλους τῆς ζωῆς αὐτῶν. Καὶ ἡμέραις τρισὶν ἡ πόλις πᾶσα ὑμῶν ἔσεται. Καὶ εἴ τι δ’ ἂν σκυλεύσητε καὶ εὗρητε χρυσοῦ καὶ ἀργυρίου σκευὸς καὶ ἱματισμόν, αἰχμαλώτους τε ἄνδρας καὶ γυναῖκας, μικροὺς τε καὶ μεγάλους, οὐδεὶς δυννηθῆναι αὐτοὺς ὑμῖν αἰτήσαι ἢ τι ἐνοχλῆσαι εἰς οὐδέν”. Καὶ τελειώσας τοῦ λέγειν ὤμοσεν αὐτοῖς φυλάξει καὶ τὰ ὅσα αὐτοῖς διετάξατο. Οἱ δὲ ἀκούσαντες ἐχάρησαν λίαν, καὶ ἐν μιᾷ φωνῇ πάντες ἀλαλάξαντες ᾗσαν κατὰ τὴν ἐκείνων διάλεκτον “*Ἀλλὰ ἀλλὰ. Μεεμέτη ὅσοὺ ἀλλὰ*”, τοῦτ’ ἐστὶν ὁ θεὸς τῶν θεῶν καὶ ὁ Μαχουμέτης ὁ προφήτης αὐτοῦ »¹.

Οὐχὶ διάφορα εἶναι ὅσα ἀναφέρει ἐπὶ τοῦ θέματος καὶ τὸ Χρονικὸν περὶ τῶν Τούρκων σουλτάνων, ὅπερ, σὺν τοῖς ἄλλοις, λέγει ὅτι ὁ σουλτάνος δι’ ὄρκου, ἐν ὀνόματι τῶν προγόνων καὶ τεσσάρων χιλιάδων προφητῶν, διε-

1. Σφραντζῆς, σελ. 269-270. Παρὰ Ν. Β. Τωμαδάκη, Δούκα-Κριτοβούλου-Σφραντζῆ-Χαλκοκονδύλη, Περὶ τῶς ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἐνθ’ ἀν., σελ. 186.

βεβαίωσεν, ὅτι θὰ ἐπιτρέψῃ τὴν ἐπὶ τριήμερον λεηλασίαν τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Ὁ ἄγνωστος Χρονογράφος προσθέτει ὅτι «ὁ σουλτάνος τοὺς ἔταξε», χωρὶς νὰ καθορίσῃ ὅμως ἐπακριβῶς ἂν ἡ ὑπόσχεσις ἐγένετο ἀπ' εὐθείας ἢ ἐμμέσως διὰ κηρύκων. Ἡ ἐν γένει διατύπωσις ἐν τούτοις φαίνεται ἐπιβεβαιούσα μᾶλλον τὴν δευτέραν ταύτην ὑπόθεσιν. Ἰδοὺ τὸ κείμενον τοῦ Χρονικοῦ :

« Τότε ὁ σουλτάνος καὶ ὁ Τζογάνος ἐβάλανε διαλαλημὸ εἰςὲς ὅλο τὸ φουσάτο εἰς τις 28 Μαΐου μηνός, εἰς τοὺς 1454, καὶ ἐζώσανε τὸ γῦρο τὰ τειχία τῆς ἐλεεινῆς Πόλης καὶ ἐκάμανε νήστεια τρεῖς ἡμέρες καὶ ἀνάψανε φωτερὰ ὅλη πᾶσα νύκτα. Καὶ ἐπαρακαλοῦσανε τὸ Θεὸ νὰ τοὺς δώσῃ χάρι νὰ τὴν ἐπάρουνε. Καὶ οὕτως ἐτοιμάστησαν. Καὶ ὁ σουλτάνος τοὺς ἔταξε δι, ἂν τὴν ἐπάρουνε, νὰ εἶναι τρεῖς ἡμέρες χάρισμά τους ὁ διαγονμᾶς, εἴ τι καὶ ἂν πάρουνσι. Καὶ τοὺς ἔκαμε ὄρκον εἰς τὸν Θεὸ καὶ εἰς τοὺς τέσσαρες χιλιάδες προφήτες, καὶ μὰ τὴν ψυχὴ τοῦ πατρός του, καὶ εἰς τὰ παιδιά του καὶ εἰς τὸ παθὶ ὅπου ζώνεται δι, ὅσα πάρουνε, ἄνδρες, γυναῖκες, παιδιά, ρούχα, εἰς τις τρεῖς ἡμέρες, νὰ εἶναι ἐδικὰ τους. Τότε ἐφωνάξανε ὅλοι καὶ ἐκάμανε μεγάλον ἀλαλαγμὸν καὶ ἐλέγανε : “Ἰλαλά, Ἰλαλά, Μουχαμὲτ ρουσοὺλ Ἀλά”. Θέλει νὰ εἰπῇ : “Θεός, Θεός, ὅπου εἶναι πάντα, καὶ ὁ Μουχαμέτης, ὅπου εἶναι δοῦλος του”. Καὶ ἐδίδανε τὰ χέρια ἕνας τοῦ ἄλλου καὶ ἐχαιρέτα ἕνας τὸν ἄλλον καὶ ἐφιλούνησαν καὶ ἀποχαιρέτα ἕνας τὸν ἄλλον, πὼς θέλουνσι νὰ ἐμποῦσι εἰς τὸν πόλεμον νὰ ἀποθάνουνσι »¹.

Ὅ,τι ἐλέχθη περὶ τοῦ Χρονικοῦ ἰσχύει ἀκριβῶς καὶ περὶ τοῦ Λεονάρδου τοῦ Χίου, τὴν Ἐκθεσιν τοῦ ὁποίου ἀκολουθεῖ κατὰ πόδας ὁ ἄγνωστος Χρονογράφος. Καὶ ὁ δυτικὸς ἱερωμένος ἐπαναλαμβάνει τὴν ὑπὸ τοῦ Μωάμεθ τοῦ Πορθητοῦ δοθεῖσαν ὑπόσχεσιν πρὸς τοὺς στρατιώτας του περὶ πλήρους ἐλευθερίας λεηλασίας τῆς πόλεως, οὐδὲν ὅμως ἀναφέρει περὶ ἀπ' εὐθείας γενομένης δημηγορίας ὑπὸ τοῦ σουλτάνου. Ἐκ τῆς ὅλης διατυπώσεως τοῦ κειμένου, φαίνεται ὅτι ὁ Λεονάρδος παραδέχεται μᾶλλον ἔμμεσον διὰ κηρύκων ὑπόσχεσιν τοῦ Μωάμεθ. Τὸ σχετικὸν κείμενον ἔχει ὡς ἑξῆς :

« *Ergo proclamatum est in castris edicto, ut quarto Kalendis Maii, die videlicet Martis, præviis diebus tribus, quibus luminaria Deo accendant, Deum invocent, interga die abstineant, parati sint omnes ad prælium : daturi Christianis generale certamen ; altissimaque voce præconis voluntate regis urbem triduo ad saccum esse bellatoribus donatam. Juratque rex per immortalem Deum, perque quatuor millia prophetarum, per Mahometum, per animam patris, per liberos, perque ensem quo cingitur, omnem depopulationem, omneque hominum utriusque sexus genus, omnemque pariter urbis thesaurum atque sub-*

1. Γ. Θ. ΖΩΡΑ, Χρονικὸν περὶ τῶν Τούρκων σουλτάνων, ἐνθ' ἀν., σελ. 88.

stantiam, libere bellatoribus donatam; nulloque pacto, quæ jurat, violare »¹.

Αἱ πληροφορίες τοῦ Λεονάρδου τοῦ Χίου, τοῦ Σφραντζῆ καὶ τοῦ Χρονογράφου συμπίπτουν ἐν πολλοῖς, μὲ μόνην τὴν διαφορὰν, ὅτι ὁ Σφραντζῆς, ἐφαρμόζων τὴν αὐτὴν τακτικὴν, τὴν ὁποίαν εἶχεν ἐφαρμόσει καὶ προκειμένου περὶ τοῦ λόγου τοῦ αὐτοκράτορος, ἐφρόντισε νὰ ἀναπτύξῃ τὸ σχετικὸν κείμενον καὶ νὰ θέσῃ τὰς παρεχομένας πληροφορίας εἰς τὸ στόμα τοῦ σουλτάνου.

Ἐξ ὅλου διάφορος τῶν ἀνωτέρω εἶναι ἡ ἀφήγησις τοῦ Κριτοβούλου τοῦ Ἱμβρίου. Ὁ τελευταῖος οὗτος, κατηγορηθεὶς, ὡς γνωστόν, διὰ τὴν πρὸς τοὺς Τούρκους φιλικὴν αὐτοῦ στάσιν, ἐν ἀντιθέσει πρὸς πάσας τὰς λοιπὰς πηγὰς, αὐτὶνες περιέχουν σύντομον λόγον τοῦ σουλτάνου, παρέδωκεν ἐκτεταμένον κείμενον τῆς δημηγορίας, τὴν ὁποίαν κατ' αὐτὸν ὁ Μωάμεθ ἀπηύθυνεν αὐτοπροσώπως πρὸς τοὺς πολεμιστάς του.

Κατὰ τὸν μνημονευθέντα ἱστορικόν, ὁ σουλτάνος, τὸν ὁποῖον οὗτος ἐμφανίζει ὡς δεινὸν ῥήτορα, μετὰ πειθοῦς καὶ καλλιτελείας ἀναπτύσσουντα τὰ ἐπιχειρήματά του, ἤρχισε τὸν λόγον του τονίζων, ὅτι θεωρεῖ περιττὸν νὰ ἐμφυγχώσῃ τοὺς ἄνδρας του, διότι ἡ τόλμη καὶ ἡ ἀνδρεία αὐτῶν ἔχουν ἐπαυελιμημένως δοκιμασθῇ. Ἀπαριθμεῖ ἀκολουθῶς τὰ πλούσια λάφυρα, τὰ ὁποῖα θὰ περιέλθουν εἰς χεῖρας των μετὰ τὴν εἴσοδον εἰς τὴν πόλιν, ἥτοι ἄφθονα πλοῦτη, ἄνδρες αἰχμάλωτοι, γυναῖκες, ἀκόμη δὲ καὶ παρθέναι καὶ νεανίσκοι, πρὸς « ἡδονὴν καὶ ἀπόλαυσιν ». Ἰδίᾳ θὰ γίνωνιν κύριοι τῆς μεγαλυτέρας καὶ ἐνδοξοτέρας πόλεως τῆς οἰκουμένης, τῆς ὁποίας ἡ φήμη εἶναι τοῖς πᾶσι γνωστή. Ἐν συνεχείᾳ παρέχει πληροφορίας καὶ συμβουλὰς στρατιωτικοῦ χαρακτῆρος. Βεβαίῳ ὅτι ἡ πόλις εἶναι ἀνίσχυρος πλέον νὰ ἀντισταθῇ εἰς τὴν ἀκατάσχετον ὀρμὴν των, τοσοῦτ' ἄλλο καθόσον τὰ ὀχυρωματικὰ αὐτῆς ἔργα εἶναι ἐν πολλοῖς κατεστραμμένα. Ἀκόμη καὶ οἱ ἀνθιστάμενοι ἄνδρες εἶναι ὀλίγοι εἰς ἀριθμόν, ἄπειροι πολέμου καὶ ἐστερημένοι πολεμοφοδίων. Ἀλλὰ καὶ αἱ ἐν τῇ πρωτεύουσῃ ὑπάρχουσαι ξέναι δυνάμεις εἶναι περιωρισμέναι καὶ ἀνίκαναι διὰ σθεναρὰν δρᾶσιν, ἐνδιαφερόμεναι δὲ μόνον περὶ τῆς μισθοφορίας, εἶναι ἐτοιμοὶ νὰ τραποῦν εἰς φυγὴν, εὐθὺς ὡς ἀντιληφθοῦν, ὅτι διατρέχουν σοβαρὸν κίνδυνον². Συμβουλευεῖ τὸς στρατιώτας νὰ φανοῦν ἄνδρεῖοι καὶ νὰ ὑπακούουν εἰς τοὺς ἀνωτέρους των, ὑπόσχεται δὲ ὅτι καὶ ὁ ἴδιος θὰ παρακολουθῇ ἐκ τοῦ σύνεγγυς τὰς ἐπιχειρήσεις. Τέλος καθορίζει τὴν τάξιν τῶν δυνάμεων τοῦ στρατοῦ καὶ ὑποδεικνύει εἰς τοὺς κυριωτέρους ἀρχηγούς του τὴν σειρὰν καὶ τὰς λεπτομερείας τῆς γενικῆς ἐπι-

1. Migne, PG, 159, στήλ. 938A - B.

2. Ἐπὶ τοῦ θέματος βλ. Ν. Β. Γωμάδακη, Αἱ παρὰ τῷ Κριτοβούλῳ δημηγορίαι Μωάμεθ Β', Ἀθηνᾶ, τόμ. ΝΣ' 1952, σελ. 67.

θέσεως. Τὸ κείμενον τῆς δημηγορίας, κατὰ τὴν διατύπωσιν τοῦ Κριτοβούλου, ἔχει ὡς ἑξῆς :

« Ἄνδρες φίλοι καὶ τοῦ παρόντος ἀγῶνος ἔμοι κοινωνοί, ἐγὼ ὑμᾶς ἐνθάδε ξυνεκάλεσα οὐ ῥαθυμίαν τινὰ καταγνοὺς ὑμῶν ἢ ἀμέλειαν ἐς τόδε τὸ ἔργον, οὐδ' ἵνα προθυμοτέρους ἐς τὸν παρόντα ἀγῶνα ποιήσω· πάλαι γὰρ ὁρῶ τοὺς μὲν ὑμῶν τσαούτη προθυμία καὶ σπουδὴ περὶ τὸ ἔργον κεχηρμένους, ὡς πᾶν ὅτιοῦν ἂν μᾶλλον ἐλομένους παθεῖν ἢ ἀπράκτους τῶν ὧδε ἀναχωρῆσαι, τοὺς δὲ οὐ μόνον αὐτούς, ἀλλὰ καὶ τοὺς ἄλλους παροξύνοντας, πάσῃ δυνάμει πρὸς τὸ ἔργον χωρεῖν· οὐ τοίνυν διὰ τοῦτο ὑμᾶς ξυνεκάλεσα, ἀλλ' ὥστε μόνον ἀναμνησάει, πρῶτον μὲν ὡς καὶ τὰ παρόντα ἀγαθὰ, ἃ ἔχετε, οὐ ῥαθυμοῦντες καὶ ἀμελοῦντες, ἀλλὰ καὶ σφόδρα ποιοῦντες καὶ μετὰ μεγάλων ἀγώνων τε καὶ κινδύνων μεθ' ἡμῶν ἐκτίσασθε καὶ ἄθλα τῆς ὑμῶν αὐτῶν ἀρετῆς καὶ ἀνδρίας ἔχετε μᾶλλον ἢ τύχης δῶρα· ἔπειτα δέ, ὡς καὶ τὰ νῦν τὰ τε προκείμενα ἄθλα διδάξαι ὑμᾶς ὅσα καὶ οἷά ἐστι, καὶ τὴν δόξαν ὁπόσῃν ἔχει μετὰ τοῦ κέρδους καὶ τιμῇ, καὶ ἅμα ἵνα γνῶτε καλῶς ἐπὶ μεγίστοις ποιοῦμενον τὸν ἀγῶνα. Πρῶτον μὲν γὰρ πλοῦτός τέ ἐστι πολὺς καὶ παντοδαπὸς ἐν τῇδε τῇ πόλει, ὁ μὲν ἐν τοῖς βασιλείοις, ὁ δὲ ἐν τοῖς οἴκοις τῶν δυνατῶν, ὁ δὲ ἐν τοῖς τῶν ἰδιωτῶν, ὁ δὲ καλλίων καὶ μείζων ἐν τοῖς ἱεροῖς ἀποκείμενος ἀναθημάτων καὶ κειμηλίων παντοίων ἐκ χρυσοῦ καὶ ἀργύρου κατεσκευασμένων, λίθων τε τιμίων καὶ μαργάρων πολυτελῶν, ἐπίπλων τε ἀπειρόν τι χορῆμα λαμπρῶν, ἅνευ δὲ τῆς ἄλλης κατ' οἶκον κατασκευῆς καὶ περιουσίας· ὧν ἀπάντων ὑμεῖς ἔσσεσθαι κύριοι· ἔπειτα ἄνδρες ἀγαθοὶ πλεῖστοι τε καὶ τῶν εὖ γεγονότων, ὧν οἱ μὲν δουλεύουσιν ὑμῖν, οἱ δὲ ἐς ἀπόδοσιν ἔσονται, γυναικὲς τε πλεῖσται καὶ κάλλισται, νέαι καὶ ἀγαθαὶ τὰς ὄψεις, καὶ παρθέναι πρὸς γάμον ὥραται εὐγενεῖς τε καὶ ἐξ εὐγενῶν, καὶ ἀρρένων ὀφθαλμοῖς ἔτι καὶ νῦν ἄβατοι ἔναι τούτων καὶ πρὸς γάμους ὁρῶσαι ἐπιφανῶν καὶ μεγάλων ἀνδρῶν, ὧν αἱ μὲν ἔσονται ὑμῖν ἐς γυναικας, αἱ δὲ πρὸς θεραπείαν ἀρκέσουσιν, αἱ δὲ πρὸς ἀπόδοσιν, καὶ κερδανεῖτε κατὰ πολλὰ ἔς τε ἀπόλαυσιν ὁμοῦ καὶ θεραπείαν καὶ πλοῦτον· καὶ παῖδες ὁμοίως πλεῖστοι καὶ κάλλιστοι καὶ τῶν εὖ γεγονότων, ἔτι δὲ νεῶν τε κάλλη καὶ δημοσίων οἰκοδομημάτων, καὶ οἰκίαι λαμπραὶ καὶ παράδεισοι καὶ τοιαῦτα πολλὰ ἔς τε θῆαν ὁμοῦ καὶ τέρωσιν καὶ ἡδονῇ καὶ ἀπόλαυσιν ἱκανά. Καὶ τί δεῖ ταῦτα πάντα καταλέγοντα διατρίβειν; πόλιν μεγάλην καὶ πολυάνθρωπον, βασιλείον τε τῶν πάλαι Ῥωμαίων, καὶ ἐς ἄκρον εὐδαιμονίας καὶ τύχης καὶ δόξης ἐλάσασαν, κεφαλὴν τε γεγεννημένην τῆς οἰκουμένης ἀπάσης δίδωμι νῦν ὑμῖν ἐς διαρπαγὴν τε καὶ λείαν, πλοῦτον ἄφθονον, ἄνδρας, γυναῖκας, παῖδας, πάντα τὸν ἅλλον αὐτῆς κόσμον καὶ τὴν κατασκευὴν· ὧν ἀπάντων ἐμπορηθήσεσθε ὥσπερ ἐν εὐωχίᾳ λαμπρᾷ, καὶ ἐνευδαιμονήσετε τούτοις ὑμεῖς τε, καὶ τοῖς ὑμετέροις παισὶ πλοῦτον πολὺν καταλείπετε, καὶ τὸ μέγιστον, ὅτι πόλιν τοιαύτην αἰρήσετε, ἥς τὸ κλέος πᾶσαν

ἐπῆλθε τὴν οἰκουμένην· καὶ δῆλον ὅτι ἐς ὅσον ἔδραμεν ἡ ταύτης ἡγεμονία καὶ δόξα, εἰς τοσοῦτον καὶ τὸ ὕμῶν κλέος ἀφίξεται τῆς ἀνδρίας καὶ ἀρετῆς, πόλιν τοιαύτην ἐλόντων ἐκ προσβολῆς. Καὶ σκοπεῖτε τίς εὐπραξία λαμπροτέρα ἢ τίς ἡδονὴ μείζων ἢ τίς πλούτου περιουσία καλλίων ἢ ἡ μετὰ τιμῆς καὶ δόξης προσέσται ἡμῖν; Τὸ δὲ δὴ μείζον πάντων, ὅτι πόλιν ἐχθρῶς ἔχουσαν ἡμῖν ἐξ ἀρχῆς καὶ αἰεὶ ἐπιφνομένην τοῖς ἡμετέροις κακοῖς καὶ πάντα τρόπον ἐπιβουλεύουσαν τὴν ἡμετέραν ἀρχὴν καθαιροῦσμεν, καὶ τοῦ λοιποῦ αὐτοὶ τε βέβαια ἔξομεν τὰ παρόντα ἀγαθὰ, καὶ ἐν εἰρήνῃ βαθεῖα καὶ ἀσφαλείᾳ διάξομεν, ἀπαλλαγέντες ἐχθροῦ γειτονήματος, καὶ πρὸς τὰ λοιπὰ θύραν ἀνοίξομεν. Καὶ μήτοι νομίσητε ταῦτα μὲν οὕτως ἔχειν, ἀπόμαχον δὲ εἶναι τὴν πόλιν καὶ τὸ ταύτης τεῖχος δυσπρόσοδόν τε καὶ δύσβατον καὶ κίνδυνον οὐ μικρὸν ἔχον τοῖς ἐπιούσιν, ὥς οὐ ῥαδίως ὄν ἁλωτόν· ἀλλ' ἰδοὺ γάρ, ὥς ὁρᾶτε, ἡ μὲν τάφος πᾶσα ἐχώσθη, τὸ δὲ κατὰ γῆν τεῖχος ἐν τρισὶ μέρεσιν οὕτω κοὐ κατήρριπται, ὥς μὴ μόνον ὀπλίταις τε καὶ εὐζώνοις ἀνδράσιν, ὥσπερ ὁμεῖς, ἀλλὰ καὶ ἵπποις αὐτοῖς καὶ ἱππόταις ὀπλισμένοις καλῶς ῥαδίως εἶναι διαβατόν. Οὕτως οὐ τεῖχος ἀπόμαχον ὕμιν, ἀλλὰ πεδῖον ἱππάσιμον δίδωμι διαβῆναι ξὺν ὀπλοῖς.

Τὰ δὲ τῶν ἀντιτεταγμένων ἡμῖν τί χρεὴ καὶ λέγειν; ἄνδρες γάρ εἰσι πάννυ τε ὀλίγοι καὶ οἱ πλείους ἄοπλοι καὶ πολέμων ἄπειροι· ὥς γὰρ ἔχω πυνθάνεσθαι τῶν αὐτομόλων, μόλις φασὶ δύο ἢ τρεῖς ἄνδρας εἶναι τοὺς ἐν τῷ πύργῳ προμαχομένους καὶ ἑτέρους τοσοῦτους ἐν τῷ μεταπυργίῳ, ὥστε ξυμβαίνειν ἓνα ἄνδρα προπολεμεῖν τε καὶ προμάχεσθαι τριῶν ἢ τεσσάρων ἐπάλξεων, καὶ τοῦτον ἢ ἄοπλον πάντῃ ἢ κακῶς ὀπλισμένον. Πῶς οὖν ἐς τοσοῦτον πλῆθος ἡμῶν ἀρκέσουσιν οὗτοι; καὶ μάλιστα ἡμῶν μὲν ἐκ διαδοχῆς ἀγωνιζομένων καὶ αἰεὶ νεαρῶν ἐπιόντων ἐς τὸ ἔργον, καὶ καιρὸν ἐχόντων καὶ ὕπνον αἰρεῖσθαι καὶ σῖτα καὶ ἀναπαύειν αὐτοὺς, αὐτῶν δὲ ἀδιακόπως τε καὶ ἐπιτεταμένως μαχομένων αἰεὶ καὶ μηδένα καιρὸν ἐχόντων ἢ ὕπνου ἢ σιτίου ἢ ποτοῦ ἢ ἀναπαύλης ἢ ἄλλου τοῦ τῶν τοιούτων μεταλαχεῖν, ἡμῶν ἐπικειμένων τε τῷ πολέμῳ καὶ βιαζόντων. Οὐδὲ γὰρ ἀκροβολισμοῖς ἔτι χρησόμεθα καὶ ἐπεκδρομαῖς καὶ προσβολαῖς καὶ πείραις μόναις, ὥσπερ πρόσθεν, καθὰ νομίζουσιν, ἀλλ' ἀρξαμένων πολεμεῖν ὁ πόλεμος ξυνεχῆς ἔσται καὶ ἀδιάκοπος νύκτωρ καὶ καθ' ἡμέραν, μηδεμίαν ἔχων ἀναχωρῆν ἢ ἐκχειρίαν, ἕως ἂν πέρας λάβῃ τὰ κατ' αὐτόν· ὥστε νομίζω τούτους τῷ τε ξυνεχεῖ πολέμῳ καὶ τῷ πόνῳ καὶ τῷ λιμῷ καὶ τῇ ἀγρυπνίᾳ καταπιεσθέντας ῥαδίως ἐνδῶσειν ἡμῖν. Οἱ δὲ ἐπὶ τοῦ κατεροισμένου τεύχους τῶν Ἰταλῶν τεταγμένοι, εἰ καὶ τῷ δοκοῦσιν ἀπόμαχοι εἶναι καὶ ἱκανοὶ τοὺς ἐπιόντας ἀμύνεσθαι, ὥς καλῶς τε ὀπλισμένοι καὶ πολέμων ἔμπειροι, καὶ μάλιστα τῶν ἐν τοῖς φρουρίοις, ἀλλ' ἔμοι καὶ τὰ τούτων ἄπιστα δοκεῖ πάντῃ καὶ σφαλερά. Πρῶτον μὲν γὰρ οὐκ ἐθελήσουσι νοῦν ἔχοντες ὑπὲρ ἀλλοτρίων ἀγαθῶν μάχεσθαι καὶ πονεῖν καὶ ἐς προὔπτον κίνδυνον ἐμβαλλεῖν αὐτοὺς,

μηδὲν κερδαίνοντες αὐτοί· ἔπειτα ξύγκλυδές τέ εἰσι καὶ ἄλλοι ἄλλοθεν ξυνεληλυθότες, ἐπὶ τὸ λαβεῖν βλέποντες μόνον καὶ ἀπελθεῖν σῶς, οὐκ ἐπὶ τὸ μαχομένοι ἀποθανεῖν· ὥστε νῦν μὲν ἀντέχονται πάντως καὶ μένουσιν, ἐκ διαλειμμάτων ἀκροβολιζομένων καὶ μαχομένων ἡμῶν, ὥσπερ ἐν παιδιᾷ, νομίζοντες τοιούτων ἡμῶν πειρᾶσθαι καὶ τοῦ λοιποῦ· διὰ δὲ ἴδωσι τὸν πόλεμον περιορῶντα καὶ πανταχόθεν λαμπρῶς ἐπικείμενον καὶ φοβοῦντα καὶ τὸν θάνατον πρὸ ὀφθαλμῶν ἐπαγόμενον, τότε, εὖ οἶδα, μηδὲν μελήσαντες ὅλως, ῥίψαντες τὰ ὄπλα καὶ νῶτα δόντες ἀποδράσουσιν ἀμεισιστρεπτί, καὶ οὐδὲν ἔσται τὸ κωλύσον αὐτοὺς ἔτι ἢ ἐπισχῆσον ὅλως. Εἰ δὲ καὶ παραμένουσι καὶ ὅπως οὖν (ἔστω γάρ), ἀλλ' ἡμεῖς αὐτοὺς ῥαδίως τρεφόμεθα ῥώμῃ τε καὶ ἐμπειρίᾳ καὶ τόλμῃ, ὥστε οὐδὲ τούτων ἡγοῦμαι πάνν τι ἡμῖν εἶναι πρὸς λόγον ἢ φροντίδος ἄξιον ὅλως.

Δείκνυται τοίνυν ἐξ ἀπάντων μεθ' ἡμῶν εἶναι τὴν νίκην καὶ τὴν πόλιν ἡμῖν ἁλωτήν. Πᾶσα γάρ, ὡς ὁρᾶτε, καθάπερ ἐν σαγήνῃ τῇνι κατὰ τε γῆν καὶ θάλασσαν ἀποκέκλεισται, καὶ οὐκ ἔνεστιν αὐτῇ τοῦ λοιποῦ τὰ ἡμέτερα ὄπλα καὶ τὰς χεῖρας διαφυγεῖν. Γίνεσθε οὖν ἄνδρες ἀγαθοὶ αὐτοὶ τε ὑμεῖς, καὶ τοὺς μεθ' ὑμῶν πάντας παρακελεύεσθε ἀκολουθεῖν τε γενναίως ὑμῖν καὶ πάσῃ προθυμίᾳ καὶ σπουδῇ ἐς τὸ ἔργον κεκρῆσθαι, νομίζοντας τοῦ καλῶς πολεμεῖν τρία εἶναι αἴτια, τό τε ἐθέλειν καὶ τὸ αἰσχύνεσθαι καὶ τὸ τοῖς ἄρχουσι πεῖθεσθαι· τοῦτο δ' ἐστὶ τὴν ἰδίαν ἑκαστον τάξιν καλῶς τηρεῖν καὶ μετὰ σιγῆς καὶ κόσμου ἐς τὸ ἔργον ἰέναι, ὥστε καὶ τῶν παραγγελλομένων ὁξέως τε ἀκούειν αὐτὸν καὶ ἐς τοὺς ἄλλους ταῦτα διαπορθεύειν ὁμοίως, καὶ ὅτε σιγῶντας ἐπιέναι δέοι, σιγᾶν, καὶ ὁπότε δὲ ἐμβοῆσαι καλὸν καὶ ἐπαλαλάζει μετὰ κραυγῆς φοβερωτάτης, τοῦτο ποιεῖν· καὶ γὰρ ὡς τὰ πολλὰ κἂν τοῖς ἄλλοις τῶν πολέμων τοῦτο ξυμφέροι, οὐχ ἥκιστα δὲ ἐς τειχομαχίαν· τὰ τε ἄλλα παραγγέλλετε πᾶσι καλῶς καὶ ἐν κόσμῳ καὶ τάξει πάντα ποιεῖν. Ἀγωνίσασθε οὖν καλῶς καὶ ἀξίως ὑμῶν τε αὐτῶν καὶ τῶν προειργασμένων ὑμῖν, καὶ μῆτε ὑμεῖς μαλακισθῆτε, ὀρῶντες περὶ ὅσων ὑμῖν ἔστιν ὁ ἀγών, μῆτε τοῖς ἄλλοις ἐνδῶτε τοῖς μεθ' ὑμῶν. Καὶ γὰρ αὐτὸς πρῶτος παρέσομαι τῷ ἔργῳ, μεθ' ὑμῶν τε ἀγωνιζόμενος καὶ τῶν ἐκάστω ὁρωμένων θεατής. Καὶ νῦν μὲν ἄπιτε παρὰ τὴν ἰδίαν τάξιν ἑκαστος καὶ σκηπὴν, καὶ δειπνοποιεῖσθε καὶ ἀναπαύεσθε καὶ παραγγέλλετε ταῦτα καὶ τοῖς ὑφ' ὑμῖν· ἔωθεν δὲ ἀναστάντες ἐκτάττετε ἑκαστος τὴν ἑαυτοῦ τάξιν καλῶς τε καὶ ξὺν κόσμῳ, μηδενὸς αἰσθανομένου τῶν ἑξω ἢ κατακούοντος ὅλως· ταξάμενοι δὲ μένετε σιωπῇ· ἐπὰν δὲ ἀκούσητε τῶν πολεμικῶν ἀδόντων καὶ τὸ ξύνθημα ἴδητε, ἐνταῦθα τὸ ἔργον ὑμέτερον.

Καὶ σὺ μὲν, ὦ Χαμουζᾶ, περιπλέων ταῖς ναυσὶ τὸ κατὰ θάλασσαν τεῖχος, ταῖς μὲν τῶν νεῶν ἀνακαχεύων εἴσω βελῶν, κέλευε τοὺς τε τοξότας καὶ τοὺς τὰς μηχανὰς ἔχοντας ἐν χεροῖν καὶ τοὺς τούφακας βάλλειν ἀπὸ τῶν καταστροφωμάτων τοὺς ἐπὶ τῶν ἐπάλξεων οὕτω τοι πυκνῶς, ὡς μηδαμοῦ

τούτους προκύπτειν ἔαν ἐς τὰ ἔξω ἢ ὅλως ἔχουν κεκοῖσθαι ἑαυτοῖς τῷ πολέμῳ, τὰς δὲ ἐποκέλλων εἴ ποι παρείκοι τοῦ τείχους, προσάγειν τούτω τὰς κλίμακας τοὺς ἐπὶ τούτῳ τεταγμένους, ὥστε ἐπιβαίνειν διὰ τούτων πειραῖσθαι τοὺς ὀπλίτας τοῦ τείχους. Καὶ οὕτω ἀγωνίζου καλῶς καὶ πειρῶ ἀνὴρ ἀγαθὸς εἶναι. Αὐτὸς δέ, ὦ Ζάγανε, σὺ διαβάς τὴν γέφυραν ταχέως πρόσβαλε τῷ τοῦ κέρατος τείχει μάλα εὐρώστως, ἔχων μετὰ σεαυτοῦ καὶ ἰὰς ἐν τῷ λιμένι ναῦς ξυνεφαπτομένας σοι τοῦ ἔργου, καὶ γίνου ἀνὴρ ἀγαθός. Καὶ σὺ δὲ ὁμοίως, ὦ Καρατζία, ἔχων τοὺς μετὰ σεαυτοῦ καὶ διαβάς τὴν τάφρον, πρόσμιγε τῷ κατὰ σε παρερρηγμένῳ τοῦ τείχους, καὶ βιασάμενος τοὺς προμαχομένους ὀρμαλέως πειρῶ ἐπιβαίνειν τούτου, ἀγωνιζόμενος γενναίως ὡς ἀνὴρ ἀγαθός. Καὶ αὐτοὶ δὲ ὑμεῖς, Ἰσαάκ τε καὶ Μαχουμούτα, ἔχοντες τὰς ἰδίας τάξεις διαβαίνετε τὴν τάφρον ἀσφαλῶς καὶ πειραῖσθε διὰ τῶν κλιμάκων ἐπιβαίνειν τοῦ τείχους, οἱ δὲ τοξόται καὶ οἱ τὰς μηχανὰς ἔχοντες καὶ τοὺς τούφακας, βαλλέτωσαν ἰσχυρῶς τοὺς ἐπὶ τῶν ἐπάλξεων, ὡς ἂν ἦτιον ἀπείργωσιν ὑμᾶς τῆς διαβάσεως. Καὶ ὑμεῖς δέ, ὦ Χαλίλη καὶ Σαρατζία, ἐκατέρωθεν ἐμοῦ τὰς τάξεις ἔχοντες καὶ μαχόμενοι, ὅταν ἐμὲ ἴδῃτε ἀγωνιζόμενον καὶ πειρῶμενον ἐπιβαίνειν κατὰ τὰ παρερρηγμένα τοῦ τείχους, βιαζόμενόν τε τοὺς Ἰταλοὺς καὶ τοῖς μετ' ἐμοῦ πάροδον ἀνοίγοντα ἐς τὴν πόλιν, πειραῖσθε τρόπον παντὶ ἐκατέρωθεν ἀπείργειν τοὺς κατὰ πρόσωπον ὑμῖν ἀντιτεταγμένους, προσβάλλοντες ἰσχυρῶς, ὡς ἂν μὴ σχολὴν ἄγοντες ἀφ' ὑμῶν, ἦτιον προσέχωσιν ἡμῖν καὶ μηδαμῷ προσβοηθῶσι τοῖς ὑφ' ἡμῶν βιαζομένοις. Καὶ τὸ ἀπὸ τούδε τῶν λοιπῶν ἔμοιγε πάντων μελήσει. Ἄλλ' ἅπιτε πρὸς τὰς σκηνὰς καὶ τὰς τάξεις ὑμῶν ἀγαθῇ τύχῃ, καὶ δειπνοποιησάμενοι ἀναπαύεσθε»¹.

Οὐδεμία ὑπάρχει ἀμφιβολία, ὅτι ἡ δημηγορία αὕτη, ὡς διευτυπώθη ὑπὸ τοῦ Βυζαντινοῦ ἱστορικοῦ, περιέχουσα κρίσεις περὶ τοῦ παρελθόντος καὶ περὶ τῶν ξένων ὑπερασπιστῶν τοῦ Βυζαντίου ὡς καὶ πλήρης στρατιωτικῶν σχεδίων τῆς ἐπιθέσεως (ὅπερ ἐν πολλοῖς, ἂν μὴ ἐξ ὀλοκλήρου, ἔπρεπε νὰ παραμείνῃ μυστικόν), δὲν ἀντιπροσωπεύει τὰς ἀπόψεις καὶ τοὺς λόγους τοῦ Τούρκου σουλτάνου, ἀλλ' ἐκφράζει τὰς προσωπικὰς γνώμας τοῦ ἱστορικοῦ καὶ περιέχει ὅσα οὗτος ἐπεθύμει νὰ εἴπῃ, ἤθελεν ὅμως νὰ περιβληθῇ μὲν τὸ κύρος τοῦ λόγου τοῦ σουλτάνου Πορθητοῦ.

Ἡ δημηγορία αὕτη, ὡς καὶ αἱ λοιπαὶ ὑπὸ τοῦ Κριτοβούλου διατυπωθεῖσαι ἐν τῇ ἱστορίᾳ του, ἀπετέλεσεν ἀντικείμενον ποικίλων σχολίων. Οὕτως ὁ πρῶτος ἐκδότης τοῦ Βυζαντινοῦ ἱστορικοῦ Müller, ἐν τῷ προλόγῳ τῆς ἐκδόσεώς του, ἔγραφε τὰ ἑξῆς: « Despositione operis Critobulus Thucydi-

1. Κριτόβουλος, σελ. 89·92. Παρὰ Ν. Β. Τωμαδάκη, Δούκα - Κριτοβούλου - Σφραντζή - Χαλκοκονδύλη, Περὶ ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἐνθ' ἀν., σελ. 116 - 120.

dem imitatus seriem rerum secundum annos, singulorum vero annorum partes hiemis, veris, æstatis et autumnī tempestatibus accurate distinguit. Ab eodem Thucydide locutiones mutuari adamat tum in rerum gestarum narratione tum vero in duabus illis regis orationibus, quæ passim centonibus Thucydideis consarcinatae sunt »¹.

Ὁ δὲ Κρουμπάχερ, πραγματευόμενος περὶ τοῦ ἔργου τοῦ αὐτοῦ ἱστορικοῦ, παρατηρεῖ : « Προξενεῖ βεβαίως ἀλλόκοτον ἐντύπωσιν, ὅταν τις ἀκοῇ συγγραφέα μέλλοντα νὰ διηγηθῇ τὴν ἱστορίαν Τούρκου Σουλτάνου νὰ λαλῇ μὲ ὕφος ἱστοριογράφου τῆς Περικλειείου ἐποχῆς· Κριτόβουλος ὁ νησιώτης, τὰ πρῶτα τῶν Ἰμβριωτῶν, τὴν ξυγγραφὴν τήνδε ξυνέγραψε, δικαίως μὴ πράγματα οὕτω μεγάλα καὶ θαυμαστά ἐφ' ἡμῶν γεγονότα μείναι ἀνῆκουστα κτέ. Ἐπὶ τὰ ἔχνη τοῦ Ἀθηναίου ἱστορικοῦ βαίνει ὁ Κριτόβουλος καὶ ἐν τῇ χρονολογικῇ διατάξει τῆς ὕλης κατὰ τὰς τέσσαρας ὥρας τοῦ ἔτους, ἔτι δὲ ἐν τῇ καλλιτεχνικῇ διακοσμῇ τῆς ἀφηγήσεως διὰ τῶν παρεμβαλλομένων δημηγοριῶν οὕτως εἰσάγει τὸν Μωάμεθ ἐκφωνοῦντα ἐν τῷ συλλόγῳ τῶν στρατηγῶν καὶ σατραπῶν αὐτοῦ δύο μακροὺς λόγους, οὔτινες ὁμοιάζουσι πρὸς ῥάκην ἐκ τοῦ Θουκυδίδου. Ἀλλ' ὅσον καὶ ἂν εἰς τοῦτο σπουδάζει ὁ Κριτόβουλος, δὲν δύναται οὐδὲ τὴν σκιάν νὰ ψάψῃ τοῦ βαθυγνώμονος ὁδηγοῦ τοῦ τὸ ὕφος αὐτοῦ μεταχωρεῖ εἰς ἀδόλεσχον πλατυσμόν καὶ συγκαλείεται εἰς τὰς δυσχωρίας ἀπεστηθισμένων φράσεων »².

Τελευταίως τὸ θέμα ἀπασχόλησεν εἰς ἰδιαιτέρᾳ μελέτῃ τὸν Τωμαδάκη³, ὅστις ἐξήτασε καὶ τὴν παροῦσαν δημηγορίαν κυρίως ἀπὸ πλευρᾶς ὕφους καὶ διατυπώσεως. Ἀναγνωρίζει ὅτι αἱ ὑπὸ τοῦ Κριτοβούλου ἀποδιδόμεναι εἰς τὸν Μωάμεθ δημηγορίαι ἀντιπροσωπεύουν μᾶλλον γνώμας καὶ κρίσεις τοῦ γράφοντος, ὅστις « τοποθετεῖ εἰς τὰ χεῖλη τοῦ Μωάμεθ πράγματα τὰ ὁποῖα δὲν ἠδύνατο ἀξιολογικῶς καὶ διηγηματικῶς νὰ γράψῃ ὁ ἴδιος ὡς ἄφ' ἑαυτοῦ προερχόμενα »⁴. Ὑπογραμμίζει ἰδιαίτερος τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ Κριτόβουλος ὑπολογίζει πολὺ περιορισμένην τὴν βοήθειαν τῶν δυτικῶν, καὶ ἐπάγεται : « Ὁ Μωάμεθ Β' (δηλ. ὁ Κριτόβουλος) δὲν κάμνει διάκρισιν Ἑνετῶν καὶ Γενοαίων, Παπικῶν καὶ ἄλλων Ἰταλῶν, ὅλους τοὺς θεωρεῖ μαχομένους οὐχὶ διὰ ν' ἀποθάνουν ἀλλὰ μισθοφορικῶς »⁵. Καταλήγων δὲ παρατηρεῖ

1. K. Müller, FHG, τόμ. 5ος, Παρίσιοι 1870, σελ.

2. Κρουμπάχερ, Ἱστορία τῆς Βυζαντινῆς Λογοτεχνίας, μεταφρασθεῖσα ὑπὸ Γ. Σωτηριάδου, τόμ. Α', ἐν Ἀθήναις 1897, σελ. 624 - 625.

3. Ν. Β. Τωμαδάκη, Αἱ παρὰ τῷ Κριτοβούλῳ δημηγορίαι Μωάμεθ Β', ἔνθ' ἀν., σελ. 61 - 68.

4. Ν. Β. Τωμαδάκη, Αἱ παρὰ τῷ Κριτοβούλῳ δημηγορίαι Μωάμεθ Β', ἔνθ' ἀν., σελ. 66.

5. Ν. Β. Τωμαδάκη, Αἱ παρὰ τῷ Κριτοβούλῳ δημηγορίαι Μωάμεθ Β', ἔνθ' ἀν., σελ. 68.

ὅτι « α) αἱ δημηγορίαι τοῦ Μωάμεθ Β' ἀντιπροσωπεύουν ἐν ἱστορικὸν γεγονὸς καὶ β) ὅτι δι' αὐτῶν ὁ Μιχαὴλ Κριτόβουλος ἐξέφρασεν ὅ,τι ἄλλως δὲν ἤθελεν ὡς ἰδιάν αὐτοῦ πληροφορίαν ἢ κρίσιν νὰ ἐξωτερικεύσῃ »¹.

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω προκύπτει, ὅτι τὰς διασωθείσας περὶ τῆς δημηγορίας τοῦ Μωάμεθ μαρτυρίας δυνάμεθα νὰ κατατάξωμεν βασικῶς εἰς δύο κατηγορίας. Ἡ πρώτη, περιλαμβάνουσα ἀποκλειστικῶς τὴν ὑπὸ τοῦ Κριτοβούλου παραδοθεῖσαν διατύπωσιν τῆς δημηγορίας, παρουσιάζει τὸν σουλτάνον δεινὸν ρήτορα, ἐξετάζοντα εἰς μακρὰν καὶ ἐμπεριστατωμένην δημηγορίαν συστηματικῶς καὶ ἀναλυτικῶς τὰ κύρια προβλήματα τῆς ἐκστρατείας του καὶ ἐκφέροντα σοβαρὰς κρίσεις περὶ τὰ σχετικὰ ζητήματα. Ἡ δευτέρα, περιλαμβάνουσα πάσας τὰς λοιπὰς πηγὰς, περιέχει σύντομον προκήρυξιν τοῦ Μωάμεθ μὲ ἔνορχον ὑπόσχεσιν παροχῆς πλουσιῶν δώρων, εἰς τὴν ὁποίαν ὁ σουλτάνος προέβη κατὰ πᾶσαν πιθανότητα ἐμμέσως, ἐνομίσθη δὲ βραδύτερον παρὰ τῶν Ἑλλήνων ἱστορικῶν, ὅτι ὁ ἴδιος ἀνεκοίνωσε διὰ προσωποῦ πρὸς τοὺς ἄνδρας του λόγου.

Ἄξιον ἰδιαιτέρας μνείας, ὅτι αἱ τουρκικαὶ πηγαὶ οὐδὲν περὶ τῆς δημηγορίας τοῦ Μωάμεθ ἀναφέρουν, πρᾶγμα ἀπίθανον ἂν αἱ περὶ ταύτης εἰδήσεις ἀνταπεκρίνοντο πρὸς τὴν ἀλήθειαν. Εἶναι τῷ ὄντι ὅλως ἀδύνατον ὅτι θὰ εἶχον ἀποσιωπήσει γεγονὸς τοιαύτης σημασίας οἱ Τοῦρκοι χρονογράφοι, οἵτινες μετὰ θρησκευτικῆς πάντοτε εὐλαβείας καὶ προσοχῆς φροντίζουν νὰ ἀναγράφουν πᾶσαν εἰς τὸν Μωάμεθ τὸν Πορθητὴν ἀναφερομένην εἰδήσιν καὶ πληροφορίαν.

Διὸ καὶ ὁ νεώτερος σοφὸς ἱστορικὸς τοῦ σουλτάνου τούτου Babinger² οὐδὲν περὶ τῆς δημηγορίας ἀναφέρει, προφανῶς θεωρῶν ταύτην οὐχὶ ὡς γεγονός, ἀλλ' ἀπλῶς ὡς εὔρημα μεταγενέστερον τῶν Βυζαντινῶν ἱστορικῶν³.

Δ'

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω ἐκτεθέντων προκύπτει :

α) Ὅτι τῆς δημηγορίας τοῦ Παλαιολόγου οὐδεμία ἑλληνικὴ πηγὴ διέσωσε τὸ περιεχόμενον καὶ ὅτι μόνον ὁ Λεονάρδος ὁ Χίος συνέταξε τὸ σχετικὸν κείμενον, τὸ ὁποῖον ἔχοντες ὑπ' ὄψιν διεμόρφωσαν βραδύτερον παρέχοντες

1. Ν. Β. Τωμαδάκη, Αἱ παρὰ τῷ Κριτοβούλῳ δημηγορίαι Μωάμεθ Β', ἐνθ' ἀν., σελ. 68.

2. Ἐκ τῶν εἰς γερμανικὴν, γαλλικὴν καὶ ἰταλικὴν γλῶσσαν ἐκδόσεων τοῦ ἔργου εἶχον ὑπ' ὄψιν μου τὴν νεωτέραν καὶ ἐκτενεστέραν: Franz Babinger, Maometto il Conquistatore, e il suo tempo, Einaudi 1957.

3. Τὴν πεποίθησίν του, ὅτι ἡ φερομένη ὡς δημηγορία τοῦ Μωάμεθ εἶναι ἔργον τῶν χρονογράφων, οὐχὶ δὲ αὐτοῦ τούτου τοῦ σουλτάνου, ὁ καθηγητὴς Babinger μοῦ ἀνεκοίνωσε καὶ πληροφορικῶς.

νέας, ἀλλ' ὅπωςδὴποτε συγγενεῖς διατυπώσεις ὁ Γεώργιος Σφραντζῆς καὶ ὁ ἄγνωστος συγγραφεὺς τοῦ Χρονικοῦ περὶ τῶν Τούρκων σουλτάνων, θέσας ἕκαστος ἐξ αὐτῶν εἰς τὰ χεῖλη τοῦ αὐτοκράτορος ὅ,τι ἦτο ἰδία γνώμη καὶ ὅ,τι ἡ ἰδία φαντασία ὑπηγόρευσε.

β) Ὅτι περὶ τῆς δημηγορίας τοῦ Μωάμεθ αἱ τουρκικαὶ πηγαί, αἱ καὶ ἀμεσώτερον πρὸς τὸν σουλτάνον προσκείμεναι, οὐδὲν σχετικὸν ἀναγράφουν, ἐκ δὲ τῶν ἐλληνικῶν πηγῶν ὁ Δοῦκας, ὁ Σφραντζῆς, ὁ Χαλκοκονδύλης καὶ τὸ Χρονικὸν περὶ τῶν Τούρκων σουλτάνων βραχείας μόνον εἰδήσεις ἀναγράφουν, ὀφειλομένας ἴσως εἰς σύγχυσιν πρὸς ἔμμεσον προκλήρουν τοῦ σουλτάνου. Μόνον ὁ Κριτόβουλος παρέδωσε μακρὰν δημηγορίαν, ἐπιθυμῶν καὶ οὗτος, ὡς προηγουμένως ὁ Λεονάρδος ἔπραξε σχετικῶς μὲ τὸν Παλαιολόγον, νὰ θέσῃ εἰς τὰ χεῖλη τοῦ σουλτάνου ἰδίας αὐτοῦ σκέψεις καὶ γνώμας.

Τὸ συμπέρασμα εἶναι ἥ ὅτι ἀμφότεραι αἱ δημηγορίαι οὐδέποτε ἐγένοντο καὶ ἀποτελοῦν ἐφεύρημα μεταγενεστέρων ἱστορικῶν, ἥ ὅτι, ἂν ἐγιναν, ἀπηυθύνοντο μόνον πρὸς στενὸν κύκλον συνεργατῶν καὶ ἦσαν βραχύταται, ὅπωςδὴποτε δὲ ὅτι αἱ διασωθεῖσαι διατυπώσεις οὔτε εἰς τὸν Παλαιολόγον οὔτε εἰς τὸν Μωάμεθ ἀνήκουν, ἀλλ' εἰς τὴν φαντασίαν τοῦ Λεονάρδου καὶ τοῦ Κριτοβούλου. Ἐκ τῶν δύο τούτων πιθανωτέρα φαίνεται ἡ πρώτη ὑπόθεσις.

Γ. Θ. ΖΩΡΑΣ